

Vuk USKOKOVIĆ*

IDENTITET CRNE GORE U PRVOJ POLOVINI OSAMNAESTOG VIJEKA

I. UVOD

Osnovno pitanje na koje ovaj rad želi da ponudi nacrt odgovora jeste sljedeće: kako su stanovnici Crne Gore u prvoj polovini XVIII vijeka poimali Crnu Goru? Namjera, međutim, nije da se taj identitet proučava kao prednaja ili prefiguracija sadašnjeg, modernog identiteta Crne Gore, ili da se prisilno iznalaze kontinuiteti i „tradicije” koji su prevashodno zanimanje nacionalnih historiografija, nego da se predmoderna/ranomoderna¹ Crna Gora postavi kao samosvojni predmet historiografskog proučavanja. U tom smislu, ovaj će rad pokušati da dâ osnove za rekonstrukciju idejnog, ideološkog, društvenog, političkog i institucionalnog konteksta u kom je postojala Crna

---

* Mr Vuk Uskoković, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

Rad je napisan u okviru prve godine zajedničkog projekta Humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica i Ministarstva nauke Crne Gore nazvanog „Transformacije crnogorskih identiteta”; rad je ovdje objavljen u neznatno izmijenjenom obliku. Nije prethodno objavljivan.

¹ Razlikovanje između „predmodernog” i „ranomodernog” većma je nezahvalno utom što i jedan i drugi pridjev podrazumijevaju postojanje izvjesnih „modernih” elemenata u jednom srednjovjekovnom okruženju. Za potrebe ovog rada, „modernizacija” Evrope shvata se prije svega kao proces kojim su suverene nacije-države ovladale drugim oblicima političkog i društvenog organizovanja i legitimisanja. U evropskoj historiografiji, predmoderni period počinje sa slomom carske i papske vlasti u poznosrednjovjekovnoj Italiji i pojavom prvih čisto sekularnih država u toku XIV i XV vijeka; istovremeni kolaps Dušanovog carstva na Balkanu na kratko je stvorio uporedljive političke prilike i državolike tvorevine, u koje se mogu ubrojati i „države” Balšićâ i Crnojevićâ, ali sam u ovom radu htio izbjeći svako napregnuto traganje za kontinuitetima dok buduća istraživanja ne pruže razloga da svoj XIV i XV vijek tješnje povežemo sa XVI, XVII i XVIII.

Gora osamnaestog stoljeća i u kom su njeni stanovnici imali pojam o svom pripadanju toj zajednici i o prirodi njenoj i njenih institucija. Moja je teza da Crnu Goru u prvoj polovini XVIII vijeka treba shvatiti prije svega kao ranomodernu političku zajednicu te da, sljedstveno, i njen identitet i njene institucije treba ponovno razumijevati u svjetlu tog originalnog konteksta. K tom cilju, osnovni je pristup kojim ću se voditi u ovom istraživanju protivstavljanje naše moderne historiografije (sa njenim dominantnim državocentričnim i državotvornim preokupacijama i narativima) izvornim iskazima stanovnika onovremene Crne Gore o sopstvenom doživljaju prirode tog entiteta i pripadanja njemu. Ovaj rad, zapravo, predstavlja pokušaj da se crnogorska istorija piše bez nacionalnih preokupacija devetnaestog, dvadesetog i dvadeset prvog vijeka.

Rad je, u skladu sa tim pristupom, podijeljen na dva dijela. U prvom, prikazuje se nekoliko različitih narativa crnogorske istorije i identifikuju njihove zajedničke crte koje vode porijeklo iz romantičarske i nacionalne historiografije XIX vijeka. U drugom, na osnovu izvornih dokumenata osamnaestovjekovne Crne Gore pokušava se oživjeti onovremeni kontekst u kom je Crna Gora postojala, te ideološki, politički i institucionalni obrasci unutar kojih su bili uokvireni njeni identiteti. Rezultati tog pristupa osporavaju validnost bilo kakvog nacionalističkog diskursa u crnogorskoj povijesti.

Zato mi je želja odmah na početku da naglasim da svrha ovog istraživanja nije da otkrije neki „pravi”, esencijalistički shvaćen identitet osamnaestovjekovnih Crnogoraca ili da u bilo kom smislu doprinese trenutno dominantnom nacionalističkom diskursu o „etničkoj” i „nacionalnoj” pripadnosti onovremenih stanovnika Crne Gore. Termin „identitet” kako će se upotrebljavati u ovom radu ne pokriva apsolutnu, isključivu i esencijalistički shvaćenu vezanost za neku zajednicu. Pod „identitetom” će se ovdje razumijevati različiti istorijski oblici pripadnosti, afilijacije i koncipiranja svog ličnog i društvenog položaja unutar javnih ustanova. Upitno je do koje je mjere uopšte dozvoljeno govoriti o „identitetu” u predmodernom kontekstu, jer se monolitni, egalitarni, individualni identitet uokviren nacijom-državom upravo i javlja kao zamjena za predmoderne, komunalne, hijerarhijske, diferencirajuće strukture unutar kojih su predmoderni ljudi poimali sebe. Identitet je istorijski proizvod modernosti XIX vijeka, te treba izbjegavati da, ako i hoćemo da govorimo o predmodernim „identitetima”, ne zamutimo ovo bitno razlikovanje.²

---

² Siniša Malešević, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave MacMillan, London, 2006, p. 21.

Prva polovina XVIII vijeka period je većma pogodan za jedno tako usmjerenom istraživanje o crnogorskom predmoderanom „identitetu”. Ponajprije zbog relativnog obilja izvornih crnogorskih dokumenata (naročito u poređenju sa XVI ili XVII vijekom).³ Djelovanje triju na svoj način izražajnih i upečatljivih vladika (Danilo, Sava, Vasilije), sa jasnim predstavama o Crnoj Gori kao političkoj zajednici i spoljnopoličkom subjektu, pruža mogućnost za sagledavanje načina na koji se onovremeno crnogorsko samorazumijevanje prelamalo kroz odnose sa neposrednim susjedima i velikim silama. Konačno, osamnaesti je vijek period konačnog trijumfa nacije-države i na domaćem planu, gdje je postepeno dokidala preostatke srednjovjekovnih i ranomodernih institucija i legitimiteta, i na međunarodnom planu, gdje se na pentarhiji Francuske, Habsburške monarhije, Velike Britanije, Prusije-Brandenburga i Rusije uobličavala ravnoteža snaga. To će prestrukturiranje međunarodnih odnosa imati presudne posljedice na geopolitički položaj mletačko-turske krajine na kojoj se Crna Gora nalazila; dvije ekspanzionističke imperije postajale su sve konzervativnije i zainteresovanije za očuvanje *statusa quo*, iako, što zbog internih slabosti Osmanskog carstva, što zbog petljanja Austrije i Rusije, fundamentalna politička nestabilnost koja karakteriše ovu „krajinu” od XIV vijeka nije uklonjena. Uz to, procesi modernizacije koji su stabilisali evropski „stari režim” putem sticanja „legitimnog monopola na silu” u ruke apsolutnih vladara i njihovih centralnih birokratija najavljuje način kojim će i Crna Gora ubrzo zatim krenuti sa Petrom II u pokušaj stvaranja centralizovane, nezavisne i autokratske nacije-države. Tako je Crna Gora u prvoj polovinu XVIII vijeka zgodan primjer za proučavanje predmodernog ili ranomodernog političkog stanja u kom je Evropa postojala od sloma univerzalnog srednjovjekovnog zajedništva (*Respublica Christiana*) do modernog sistema suverenih država.⁴

³ Ovim ćemo dokumentima pristupiti sa primarnim interesovanjem za društvene i političke institucije te obrasce mišljenja i postupanja koje nam mogu otkriti, što nam umnogom olakšava posao u poređenju sa istoričarem koji na osnovu njih mora da rekonstruiše događaje i hronologije. Stanojeviću su oni mogli izgledati „dokumentarna sitnež” (Risto J. Dragičević, „O metodu jednog naučnika”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj XII, br. 1–2, Cetinje, 1956, p. 395), ali su za potrebe ovakvih istraživanja od neprocjenljive vrijednosti; svakako su vrijedniji od postojećih historiografskih narativa.

⁴ Slično usmjereno, iako detaljnije, istraživanje engleskih predmodernih identiteta već je izvršio Colin Kidd u svom *British Identities before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World 1600–1800*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004. Kidd naprije ponavlja opšti konsenzus u savremenim istraživanjima identiteta da čak ni oni koji, kao Anthony Smith, smatraju da u modernim nacionalnim identitetima preživljavaju pred-

Takvo preusmjeravanje fokusa ima posljedice i na vrijednosne kategorije u kojima se shvata crnogorska „predržavna” istorija. Do koje su mjere romantičarske devetnaestovjekovne ideje o crnogorskoj istoriji, bilo da su negativno ili pozitivno ocjenjivali njenu borbu sa Osmanskim carstvom, preživjele u sklopu trezvenijih historiografskih narativa XIX i XX vijeka, te i u popularnoj kulturi, nije pitanje kojim se ovaj rad može baviti,⁵ ali je teško ne konstatovati postojanje izvjesnog prezrivoog odbacivanja te „plemenske” i „nerazvijene” etape istorije Crne Gore, koja za „ozbiljnog istoričara” može biti zanimljiva samo u onoj mjeri u kojoj navješćuje formiranje moderne države ili nacije. No se još manje ovaj rad može baviti pitanjem da li je, obrnuto, to predmoderno stanje Crne Gore vrijednosno prihvatljivije od modernog. Ono na čemu se ovdje insistira jeste da je predmoderni period Crne Gore sam za sebe vrijedan predmet istraživanja, te da ga treba razumijevati u njegovom originalnom kontekstu i uslovima i bez podređivanja istorijskim idejama i koncepcijama XIX i XX vijeka. Da bi se načinio otklon od bilo kakve nacionalističke i državocentrične perspektive i njenog instrumentalističkog tretmana ljudi i institucija prošlosti, potrebno je načiniti napor u onome što je engleski istoričar Herbert Butterfield [Baterfield] nazivao „imaginativnom simpatijom”, tj. sposobnošću saživljavanja i saosjećanja sa predstavama, vrijednostima i životnim predikamentima ljudskih bića iz prošlih istorijskih razdoblja. Jedino se uopšte i možemo nadati da proniknemo u tako duboko intimna osjećanja kakva su identiteti ako se usredsredimo prije na ljude nego na historiografske generalizacije i apstrakcije.

---

moderni identitetski oblici ne drže pritom da nacionalni identitet kao takav predstavlja njihov kontinuitet, nego da je „rekonstruisan” u periodu modernosti na osnovu već postojećeg identitetskog materijala. Drugo, Kidd pokazuje da je dominantni predmoderni diskurs legitimiteta bio usredsređen ne na pripadnost naciji nego na „porijeklo”, tj. genealoško izvođenje ličnih ili kolektivnih prava i obaveza iz istorijom i običajem osvećenih izvora: pedigreã, povelja, Svetog pisma, vjeroispovijedanja, drevnih kraljevskih tradicija i sl. Treće, Kidd na primjeru sedamnaestovjekovne i osamnaestovjekovne Engleske i njenog američkog izdanka prikazuje dominaciju takvog diskursa i potpunu sporednost etniciteta u javnim debatama.

⁵ Tu je kulturnu i intelektualnu kolonizaciju Balkana opisala Vesna Goldsworthy u svom znamenitom djelu *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998. Ostaje otvoreno pitanje mjere do koje su kulturne i društvene elite balkanskih država uvozile kao „gotov proizvod” sa Zapada orijentalističke diskurse o sebi i ugradile ih u svoj nacionalni identitet.

II. „DRŽAVOCENTRIČNOST” U ISTORIOGRAFIJI O CRNOJ GORI

„Država – to je prohod božji kroz svijet.”⁶

Hegel

Pod nezgrapnim terminom „državocentričnosti” podrazumijevam nezgrapno uvjerenje, svjesno ili nesvjesno držano, da je formiranje država-nacija na Balkanu u toku XIX i XX vijeka predstavljalo inherentnu svrhu sve dotadašnje istorije pojedinačnih balkanskih naroda, te na tom uvjerenju izgrađenu historiografiju upravljenu k praćenju tih državotvornih procesa. To su uvjerenje i ta historiografija prije svega služili svrsi da različite srednjovjekovne političke entitete povežu, radi sticanja legitimiteta, sa građanskim državnim tvorevinama XIX i XX vijeka. Metodološki, ovaj je pristup svako bavljenje našom srednjovjekovnom i predmodernom istorijom podređivao traganju za „dokazima” o tom kontinuitetu te konstrukciji povijesnih narativa koji je trebalo da potkrijepe istorijsku opravdanost i nužnost formiranja pojedinačnih balkanskih nacija-država.

Slično je usmjerenje pomenuti Herbert Butterfield uočio i u glavnom toku engleske historiografije od XVII do XX vijeka, koje je nazvao „whiggovskom interpretacijom istorije”, oslonjeno na jednu još opštiju i širu prosvjetiteljsku predstavu razvoja zapadne civilizacije, u kojoj renesansa i reformacija predstavljaju reakcije na nesnošljivu dominaciju Crkve u „mračnom” srednjem vijeku te postepeno stvaraju uslove za „emancipaciju” čovječanstva kroz građansku i industrijsku revoluciju. Dominantni engleski, whiggovski narativ sopstvene istorije bio je fokusiran na odbranu engleskih sloboda u parlamentu protiv apsolutizma i papizma stuarske kuće, odbranu koja je bila djelo merkantilne građanske klase Engleske udružene sa zemljoposjedničkim magnatima (tzv. whiggovska stranka), dok je naša građanska historiografija prije svega bila usredsređena na stvaranje naših nacija-država kao proces „nacionalnog oslobođenja”. U oba slučaja vidimo učitavanje moralne svrhe u istoriju i konstruisanje pojednostavljenih šematizama u kojima je prošlost podređena sadašnjosti. Ali, kako veli Butterfield, „kad organizujemo svoju opštu istoriju u odnosu na sadašnjost mi stvaramo nešto što je zapravo gigantska optička iluzija; veliki broj pitanja po kojima se istorija primorava da sudi sa najautoritativnijim glasom zapravo ne predstavljaju zaključke izvedene iz prošlosti nego zaključke izvedene iz niza apstrakcija o prošlosti, apstrakcija koje po prirodi svog porije-

⁶ *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Duncker and Humblor, Berlin, 1833, p. 320. U originalu zloslutna rečenica glasi: „Es ist der Gang Gottes in der Welt, daß der Staat ist”.

kla daju odgovor na pitanja koja se historičar pretvara da odgovara⁷. Anahronizam je najmanje među greškama i sofizmima koje historičar može počiniti iz takve vizure,⁸ ali Butterfield insistira da promašaji mogu biti mnogo ozbiljniji:

Pogreška i grijeh povijesne kompozicije nahodi se u takvom sastavljanju povijesti koje ne dozvoljava da se predrasuda uoči, te je čitatelj zatvoren zajedno sa piscem u nečem što je zapravo perfidan kružni argument. To znači apstrahovati događaje iz njihovog konteksta i postaviti ih u implicitno poređenje sa sadašnošću, te se onda pretvarati da se „činjenicama” daje da „govore za sebe”. To znači umisliti da nam istorija kao takva, ili istorijsko istraživanje ma kako podrobno, ili istorijski pregledi ma kako obuhvatni, mogu davati vrijednosne sudove – to znači pretpostaviti da ovaj ideal ili ona osoba mogu ispasti u pravu ili krivu pukim protokom vremena.⁹

Na taj nas način svako teleološko predstavljanje crnogorske prošlosti koje je prikazuje kao ostvarivanje određene u nju ugrađene svrhe, a njeno proučavanje podređuje pronalaženju tragova te pripadajuće svrhe, sprečava ne samo da rekonstruišemo konkretni kontekst identiteta Crne Gore XVIII vijeka nego da uopšte i postavimo pitanje o kontekstualnosti ljudskog mišljenja i osjećanja sa kojima je skopčan svaki identitet. Bez obzira na to da li je po srijedi „dvorska historiografija” iz vremena kralja Nikole, koja je trebalo da služi njegovoj južnoslovenskoj i međunarodnoj politici, ili skoriji nacionalistički narativi sa svim mogućim etničkim predznacima, historiografska je pogreška ista.

S tim u vidu, drugo važno metodološko usmjerenje ovom radu dolazi od nove kontekstualističke škole istorije ideja predvođene Quentinom Skinnerom, koja je intelektualnoj istoriji vratila fokus na izvorne predstave i probleme koje su najvećim dijelom oblikovale istorijske političke teorije. Prema Skinneru, konstruisanje historiografskih narativa lako podliježe tzv. proleptičkoj mitologiji (*mythology of prolepsis*)¹⁰, u kojoj istoriograf ne razlikuje istorijski događaj u njegovom kontekstu od značenja koje mu naknadnom pameću može pripisati, te historiografsku primjedbu o značaju ili značenju događaja učitava u taj događaj ne samo kao sadržaj nego i svrhu. Zato kao osnovni kriterijum pravilnog razumijevanja tvrdnji ili radnji iz prošlosti Skinner postavlja isključivanje

⁷ H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, W. W. Norton & Company, New York, London, 1965, pp. 29–30. Prijevod V. U.

⁸ *Ibid.*, pp. 31–2.

⁹ *Ibid.*, pp. 105–6.

¹⁰ Prolepsa je književna i filmska narativna tehnika koja narativ pokreće prijevremenim umetanjem scena iz kasnijeg toka priče. Ovdje sam *the mythology of prolepsis* preveo kao „proleptička mitologija” u odsustvu boljeg termina.

mogućnosti da bi prihvatljiv prikaz (account) ponašanja nekog činioca (agent) mogao preživjeti demonstraciju da on sam zavisi od upotrebe kriterijuma opisivanja i klasifikacije koji nijesu bili dostupni samom činiocu. Jer ako je određena tvrdnja ili druga radnja počinjena od strane slobodnog činioca, i za njega ima značenje, onda slijedi da svaki vjerovatni prikaz toga što je činilac morao podrazumijevati mora potpadati pod (i njim se koristiti) opseg opisa za kojima je sam činilac mogao makar u načelu posegnuti da opiše ili klasifikuje to što je činio. U protivnom taj prikaz, ma kako ubjedljiv, ne može biti prikaz njegovih tvrdnji ili radnji.¹¹

Iako Skinnerov pristup nije negativan u mjeri u kojoj ovaj sažetak može sugerisati – negativan u smislu da polazi od toga da postojeće teorije i prikaze treba testirati spram onoga što ljudi prošlosti *nijesu* mogli misliti – ipak se u ovom radu primjenjuje nešto što se usuđujem nazvati „negativnim kontekstualizmom”, koji upravo insistira na takvom „negativnom” odnosu prema postojećim koncepcijama crnogorskog predmodernog identiteta. Zato će se prvi dio ovog rada baviti dominantnim narativima o crnogorskoj prošlosti unutar kojih se dosad razumijevao njen predmoderni identitet, te pogreškama koje mogu proisteci iz istorijske vizure omeđene nacijom-državom.

Kao vjeran prikaz standardnog narativa o formiranju crnogorske nacije-države može poslužiti onaj koji se nalazi u djelima Mijata Šukovića. On je utom zanimljiviji što otkriva način na koji je jedan učesnik skorih državotvornih projekata doživljavao istoriju političke zajednice sa čijom je novom istorijom tako prisno skopčan. Njegova koncepcija crnogorske novovjekovne istorije organizovana je oko šeme stvaranja, uspona i propadanja moderne crnogorske države u kojoj središnje mjesto zauzimaju pojedinačne ličnosti iz dinastije Petrović-Njegoš. Tako se, primjerice, vladike Danilo, Sava i Vasilije opisuju unutar u našoj istoriografiji svojih odomaćenih uloga organizatora, duhovnika, odnosno vizionara. Kao mjerilo istorijskog suda o našim osamnaestovnim vladikama služi njihovo pregnuće u bitkama i centralizaciji Crne Gore, u čemu nije „podjednak doprinos svakog od njih”¹². Postojanje posebnog i prepoznatljivog entiteta Crne Gore i za njega vezanog identiteta podrazumijeva

---

¹¹ Q. Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas” u *History and Theory*, tom 8, br. 1, 1969, pp. 28–9. Engleska riječ *account* ima ponešto šire značenje no naša riječ „prikaz” kojom sam je ovdje preveo, jer njoj pripada i značenje „polaganja računa” koje je možda odsutno iz naše riječi.

¹² „Crnogorska novovjekovna država i njen razvojni uspon do 1914. godine – istorijski najznačajnija tekovina u plodovima državotvornog djelovanja dinastije Petrović Njegoš”, u Mijat Šuković, *Studije i eseji iz istorije države Crne Gore*, Pravni Fakultet, Podgorica, 2003, p. 12.

se kroz cijeli narativ, iako autor ne osjeća potrebu da ga i na koji drugi način definiše, osim od tačke kad smatra da je pod Petrom I stvorena moderna država, i premda se čini da sugeriše da kao „cjelovit entitet” Crna Gora postoji tek od vremena vladike Danila.¹³ Osamnaestovjekovna Crna Gora predstavljena je kao amorfna skupina samovoljnih plemena koju tek treba „subjektivisati” i „afirmisati” energičnim djelovanjem centralizatorskih vladika. Ta plemena tvore Crnu Goru ne unutar nekog političkog ili pravnog okvira nego na esencijalitički shvaćenoj „istorijskoj samosvijesti”, kojoj tek treba dati izraz prave države sa centralnom vlašću i razgraničenom teritorijom. Stoga, premda je „u znatnoj mjeri *pripremljen teren da se stvori crnogorska novovjekovna država*” te „*[su] otvoreni i inaugurisani procesi njenog stvaranja*”¹⁴, Crna Gora prve polovine XVIII vijeka emfatički ne predstavlja „novovjekovnu crnogorsku državu”. Sa tim je zaključkom teško ne biti saglasan, ali je većma upitna opravdanost pretresanja po cijeloj jednoj istorijskoj epohi jednog državnog obrasca koji ona nije ni mogla poznavati.

Bitno kod Šukovićeve generalne šeme crnogorske istorije jeste insistiranje na istorijskoj posebnosti i razaznatljivosti Crnogoraca u odnosu na svoje slovenske susjede sa kojima su dijelili jezik, običaje, baštinu srednjovjekovnih slovenskih država ili vjeru, ili makar ponešto od toga. Ta se posebnost uistinu teško može dovesti u pitanje, osim ukoliko se na nju ne primijene upravo deventaestovjekovni nacionalni kriterijumi kojima profesor Šuković pokušava da joj potvrdi istorijski subjektivitet. Niti jedan od osamnaestovjekovnih crnogorskih vladika nije mogao imati potrebu niti pojmovni aparat da protiv asimilatorskih težnji devetnaestovjekovnog i dvadesetovjekovnog srpskog građanskog nacionalizma (ili ma kojeg drugog) izričito zastupa originarnost ili samosvojnost crnogorskog naroda, niti uistinu da razvija saobraznu koncepciju crnogorskog građanskog i nacionalnog identiteta. Pitanje da li su Crnogorci „nacionalni Srbi” ili „nacionalni Crnogorci” nije se moglo postaviti niti odgovoriti sve do podmaklog XIX vijeka. Otud sve osamnaestovjekovne iskaze koji se mogu cjepkati iz originalnog konteksta radi odgovaranja na to devetnaestovjekovno pitanje treba podvrći gorenavedenom Skinnerovom kriterijumu.

Na sličan je način u službu srpske nacionalne ili nacionalističke istoriografije stavljan narativ o crnogorskoj neprekinutoj nezavisnosti, njenom baštinjenju nemanjičkog nasljeđa, crkvenom kontinuitetu te njenoj „pijemontskoj ulozi” u južnoslovenskom oslobođenju. Taj je diskurs u toj mjeri prisu-

¹³ *Ibid.*, p. 13.

¹⁴ *Ibid.*, p. 14. Kurziv izvorni.

tan i u starijoj historiografiji i popularnoj kulturi da nema potrebe odviše se na njemu zadržavati. Njegova je pogreška ista kao u na njemu nastalom crnogorskom nacionalističkom narativu u tome što pokušava da očigledne činjenice crnogorske istorije tumači ne unutar njihovih originalnih značenja i konteksta, nego u okviru jedne etnocentrične, esencijalističke i teleološke koncepcije nacije.¹⁵ Tako se svaki pomen pridjeva „srpski” u XVIII vijeku tumači kao svjesna i namjerna podrška srpskom nacionalnom programu XIX vijeka, a svaki pomen pridjeva „crnogorski” kao svesrdno opredjeljenje za nešto kasniji crnogorski nacionalni program. Sve mučne i besmislene raspre o tome što ovaj ili onaj pridjev znači u ovom ili u onom primjeru izgubile bi svaki smisao ako bi se ukinula istoznačnost tih pojmova u prvoj polovini XVIII vijeka i u našem vremenu.

Središnje mjesto u Šukovićevoj šemi crnogorske moderne istorije zauzima država. Ona je *a priori* shvaćena kao dobro, i to „najkompleksnije dobro koje stvori i ima jedan narod”, te ne predstavlja izraz crnogorskih društvenih ili kulturnih specifičnosti, nego apsolutni uslov postojanja tih specifičnosti i same Crne Gore. Na taj način, otpisana je bilo kakva istorijska vrijednost i historiografska interesantnost predrđavnim oblicima društvenog života koji ispadaju iz državotvorne „povijesne vertikale”. Time je, štoviše, obesmišljeno i suštinsko pitanje vezano za evoluciju crnogorske moderne države, pitanje njene evolucije unutar predmodernih društvenih uslova i njihovih uticaja na nju. Tako vidimo da postavljanjem jednog i metodološki i vrijedosno-istorijski državocentričnog okvira onemogućavamo sebi dublje sagledavanje pitanja od suštinske važnosti i za pravilno razumijevanje istorijskog postojanja moderne crnogorske države. Konačno, bez obzira na prihvatljivost državocentričnog kriterijuma u istorijskim sudovima, on ne smije ni u kojoj mjeri sužavati istorijski vidik eksluzivnim usredsređivanjem na državu, jer se time dovodi u pitanje i sama svrha i priroda istorijskog istraživanja, koje je kao takvo utemeljeno na samoopravdanosti i samodovoljnosti bavljenja prošlošću. Jedna tako usko državocentrična historiografska preokupacija diskvalifikuje čitav niz validnih istorijskih pitanja – uključujući i pitanje ovog rada – i čini da je istorija puka *ancilla nationis*.

---

¹⁵ Kao lijep i grafički primjer takvog historiografskog „dokazivanja” može poslužiti publikacija „Crnogorski identitet: zbornik dokumenata o jeziku narodu i vjeri”, priređena od Jovana B. Markuša, u izdanju Narodne misli i Društva članova Matice srpske u Crnoj Gori iz 2011. Sa druge strane, kao jednako grafički primjer istog istorijskog „metoda” može poslužiti djelo Novaka Adžića *Stvaranje i razvoj crnogorske nacije*, Liberalni Savez CG, 1995.

Slična vrsta predrasuda spram predmodernih društvenih i političkih zajednica na geografskom prostoru današnje Crne Gore, proistekla iz istog državocentričnog obzora, može se opaziti i u najnovijim kulturnopolitičkim studijama Radula Kneževića. U njima profesor Knežević prepoznaje određene tradicionalne (ili tradicionalističke) elemente crnogorske političke kulture koji mogu predstavljati smetnju liberalnoj političkoj kulturi i modernoj ideji građanstva. Suštinsko pitanje međutim – pitanje koje se uvijek previda u svim istraživanjima koja pokušavaju da tranzicione probleme Crne Gore objasne nazgled preživjelim tradicionalnim, plemenskim ili predmodernim obrascima ponašanja – jeste sljedeće: do koje se mjere deventaestovjekovni romantičarski pojmovi slobode i slobodarstva (odnjegovani pod trima autoritarnim ličnim režimima), te literarna uobličjenja ideologije čojstva i junaštva, uopšte i mogu uzimati kao autentični tumači crnogorske narodne i političke kulture XVIII vijeka. Poslanice svih osamnaestovjekovnih vladika (uključujući i Petra I) daju bitno različite svjetonazore od onih koje nalazimo u moralističkoj slici o Crnogorcima kakvu su inspirisali *Gorski Vijenac* i *Primjeri čojstva i junaštva*; jednako je od njih različita i specifično crnogorska narodna epska poezija. Ako se prosječan Crnogorac XIX vijeka mogao bez ostatka uklopiti u podanički i kolektivistički obrazac ponašanja, Crnogorac XVIII ili XVII vijeka ne dozvoljava uvijek, ako uopšte dozvoljava, takvu kategorizaciju.

Upravo se zato treba paziti da u istorijskom istraživanju ili istorijskom sudu o Crnoj Gori XVIII vijeka i njenim institucijama ne primjenjujemo iste kriterijume koje bismo na Crnu Goru XIX ili na Crnu Goru XX vijeka. Premda se, kao u slučaju kriterijuma državnosti, može smatrati legitimnim da svoj istoriografski fokus usmjerimo svojim pristajanjem uz liberalno-demokratske ideale svog vremena, ipak zaključci i sudovi koji bi odatle potekli ne smiju biti predodređeni našim nazorima i ovima podređivati izvorni istorijski kontekst i ljude u njemu. Tako, primjerice, profesor Knežević prigovara Petru I sa njegovih „antimodernizacijskih” i „antievropskih” stavova zbog jedne poslanice iz 1813, koja oštro osuđuje „jakobinsko-framasonsko praviteljstvo” revolucionarne i napoleonovske Francuske.¹⁶ Iako se takva pritužba teško može pravdati njegovim navodnim teokratskim interesima ili navodnom opsesijom ruskim samodržavljem, a u nju se tek ne mogu uklopiti njegovi raniji, pragmatički usmjereni pregovori sa Francuzima, ovdje je zapravo najproblematičnije to što se originalnom stajalištu Petra I, uslovljenom njegovim vremenom, prostorom i vrijednostima, odriče validnost u svjetlu apsolutnih vrijednosti i isti-

¹⁶ Radule Knežević, *Politička kultura*, CANU, Podgorica, 2012, p. 388. V. takođe njegovu *Istoriju političke kulture u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2007.

na našega doba. Kao da se od Petra I očekuje da ima našu naknadnu pamet da bi mogao *sub specie futuri boni* prihvatiti navodno univerzalne i čovjekoljubive precepte koje njemu na nasilan i isključiv način nameće jedna agresivna i nesmiljena imperija.¹⁷ Pozicije sa kojih Petar I nastupa uporedljive su umnogom sa onim najprihvatljivijim u političkoj filozofiji Josepha de Maistrea, jer obojica insistiraju na fundamentalnoj legitimnosti postojećih političkih zajednica i unutrašnjeg i međunarodnog poretka na kome one počivaju, te obojica osporavaju legitimitet nove nacionalne države. Tek se u tom smislu Petru I može uputiti nekakav prigovor za antimodernizam, ali bi on samim tim bio duboko moralno suzdržan. Sa druge strane, svaka vrsta nekontekstualnog i apsolutnog moralnog istorijskog suda može upravo proizvesti suprotne efekte: prigovor Petru I što nije liberal po posljednjoj građanskoj modi vodi posredno u poricanje ljudske i građanske autonomije na kojima i počiva liberalizam, te o istom trošku vodi u moralni imperijalizam.¹⁸

Iz istih razloga ne možemo poricati izvjestan građanski potencijal tom u osnovi republikanskom i egalitarnom predmodernom uređenju, makar ono i bilo plemensko:

Nakon perioda u kome plemena faktički predstavljaju jedini oblik organizacije života, javiće se potreba za izgradnjom oblika državne vlasti u različitim njenim vidovima. Dugo vremena su Crnogorski zbor i Cetinjska metropolijska osiguravali da ideja crnogorske državnosti traje. Biti pripadnik Zbora, koji je imao tradicionalno uporište i legitimitet da raspravlja pitanja koja se tiču cjeline Crne Gore, značilo je pripadati Crnoj Gori, jer Zbor je imao i elemente skupštine itd. Ali, to nije osnova za zaključak da se period od 1497. do 1851,

---

¹⁷ „Revolucija, [T. C. W.] Blanning tvrdi, vladala je Porajnjem ne silom svojih ideja ili obećanja svog programa, no golom silom. Francuska je vlast počivala na vojsci: ‘bez nje, revolucionarni režim ne bi trajao sedmicu.’” James J. Sheehan, „Introduction: Culture and Power during the Long Eighteenth Century” u Hamish Scott i Brendan Simms (urednici), *Cultures of Power in Europe During the Long Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, p. 3. Navod je iz Blanningovog djela *The French Revolution in Germany*.

¹⁸ Tako isto Radovan Radonjić u *Političkoj misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006, p. 18, n. 44, prekoriševa Crnogorce tog vremena što su, ne dijeleći francuski pojam „suvereniteta naroda i države” i monopola državne sile, intervenisali na strani svojih susjeda Brajića protiv francuske disciplinske misije, te smijenili guvernadura što je, poštujući dogovor sa Francuzima, isporučio dvojicu prebjeglih Brajića. Ovo je, za Radonjića, „neuspjeh [Crne Gore] da sa Evropom uhvati korak”, posljedica njene izloženosti susjedima čija je politika i ideologija „snažno odisala sofisticiranom istočnjačkom prepedenošću”. Znakovito je u jednog nacionalističkog autora naći ovakav prezir i nesimpatiju za ljude kojih se ime izdaje braniteljem i zastupnikom. Kontekstom unutar koga je ovakav odnos Crne Gore prema Brajićima imao smisao bavićemo se *infra*.

pogotovu onaj do 1687, kako upozorava I. Ruvarac, tumači kao „teokratsko-republikanski” tip vladavine, a crnogorski plemeni i/ili glavari razumiju kao „građani-vitezovi”.¹⁹

Međutim, zar i ovlašni pregled borbe za prava i slobode evropskih gradskih opština od XI do XVII vijeka, te karaktera politike i političke kulture unutar njih samih, ne bi dozvolio da se makar u načelu prizna uporedljivost naših plemenskih opština sa njima? Dobrim ako ne i najvećim dijelom svoje istorije, evropske opštine i republikanski režimi nijesu svoje unutrašnje i vanjske probleme rješavali racionalnom deliberacijom u skladu sa ustavnim i zakonskim pravilima i procedurama i sa jasnom svijješću o opštem dobru i opštoj volji, nego na način koji se suštinski ne razlikuje od onog kojim su istočnojadranske komunitade rješavale svoje probleme. Insistiranjem na primitivnosti plemenskog društva, na „teokratskom” karakteru vladicianske vlasti te na navodnoj nerazvijenosti ondašnjih javnih ustanova može se, iz prevelikog obzira prema sadašnjem republikanizmu, ne samo omašiti u sudu o političkom ustrojstvu osamnaestovjekovne Crne Gore nego ogriješiti i o republikanizam kao javni poredak čija se specifičnost ne nahodi u njegovoj racionalnosti, miroljubivosti i proceduralnosti, nego u tome što je javan i što je opšti.

Posljedice jedne državocentrične historiografije mogu se odraziti i na metodologiju specijalizovanih istorijskih istraživanja. Tako je većma zanimljivo pogledati kako je metodologiju jednog velikog i podrobnog istraživanja moderne crnogorske diplomatije predodredio „državocentrični” fokus. *Diplomatija Crne Gore 1711–1918*. Radoslava Raspopovića daje iscrpan prikaz institucija spoljnopolitičkog opštenja crnogorske moderne države i njene spoljne politike, sa izraženom usredsređenošću na rusko-crnogorske odnose. Međutim, kontinuitet rusko-crnogorskih odnosa koji seže do 1711. metodološki je opredijelio profesora Raspopovića da se pozabavi spoljnom politikom i diplomatijom Crne Gore u periodu u kom ne postoji „moderna crnogorska država” (gotovo čitav XVIII vijek) i njena sedentarna diplomatija. Premda ne pokušava da razliku između predmoderne i moderne Crne Gore relativizuje insistiranjem na nekom esencijalistički shvaćenom i transcendentnom crnogorskom identitetu, profesor je Raspopović ipak metodološki predodređen da način i uspjeh vođenja spoljnih poslova Crne Gore XVIII vijeka podređuje kriterijumima koji važe za nacije-države:

Nesumnjiv međunarodni značaj Crne Gore u XVIII vijeku ostvaren je pod tako „nemogućim okolnostima” da je ona za svijet i kasnije bila „jedna istorij-

¹⁹ *Ibid.*, p. 389.

ska i kulturna zagonetka". Mada je počivao na određenim integrativnim procesima na unutrašnjem planu, ipak je ostvarni stepen međunarodne afirmacije bio u neskladu sa dostignutim nivoom njenog unutrašnjeg razvoja. Zato, političke veze koje je Crna Gor počela da uspostavlja s evropskim dvorovima možda i ne bi imale toliki značaj za diplomatsku istoriju, da svojim ukupnim dometima i međunarodnim karakterom nijesu u značajnoj mjeri nadilazile stepen ostvarenog unutrašnjeg razvoja.²⁰

Na taj je način sâmo istorijsko proučavanje „predržavne” Crne Gore opravdano time što po mnogo čemu podsjeća na „državnu” Crnu Goru. Kako ćemo vidjeti, profesor Raspopović uistinu ne griješi što osamnaestovjekovnoj Crnoj Gori pridaje izvanredan status, ali je kao kriterijum te izvanrednosti postavljena jedna izvanjska i nekontekstualna referenca na buduće vrijeme. Time se ne čini samo jedan anahron opšti sud o crnogorskoj istoriji, nego se podriva metodologija jednog rada o crnogorskoj diplomatskoj istoriji. Insistiranje na isključivo sedentarnoj i *ad hoc* diplomatiji modernog tipa sprečava nas da se kao legitimnim vidovima (spoljno)političkog opštenja pozabavimo i predmodernim poslanstvima, pregovorima i ugovorima između poluzavisnih komunitadi istočnojadranske obale i između njih i njihovih mletačkih i turskih gospodara. Ako se oni i ne mogu podvesti pod spoljnu politiku pravih država ili makar polusuverenih vlasti, oni jesu ispunjavali onaj osnovni schmittovski kriterijum prave politike u tom što su bili izraz sposobnosti da se koliko-toliko samostalno definiše neprijatelj i postupa po tomu; još važnije, pod kakav je god političko-teorijski okvir podvodili, od takve su „diplomatijske” zavisili trgovina, blagostanje, život i smrt stanovnika tih opština, a katkad i odnosi velikih sila, i po tomu ona stiče pravo na istorijsko proučavanje koje će je tretirati takvom kakva jeste, bez analogija sa modernom diplomatijom.

Konačno, takva nam vizija crnogorske pozicije u međunarodnim odnosima onemogućava da pravilno ocijenimo status Crne Gore kao političke zajednice u kontekstu XVIII ili prethodnih dvaju vjekova. Ako insistiramo na posebnosti Crne Gore u svjetlu njenog eventualnog prerastanja u pravu državu, zaboravićemo da entiteti poput nje – sa jasnim sopstvenim identitetom, podložni kakvoj vrhovnoj vlasti, još uvijek necentralizovane uprave, ograničene vojne, ekonomske i političke moći – nijesu rijetkost no pravilo evropske istorije sve do potkraj XVIII vijeka. Uistinu, Sveto rimsko carstvo bilo je sve sa-

---

²⁰ R. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1818*, Istorijski institut Crne Gore, Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska”, Podgorica, Beograd, 1996, p. 20.

stavljeno iz bezbroja takvih entiteta.²¹ Niti su rijetkost bili političke zajednice koje su za „šefa države” imale episkopa ili čak opata ili opaticu, a nadbiskupi su kölnski, trierski i mainzki bili uistom i među izbornicima svetog rimskog cara; episkop-knez²² u XVIII vijeku nije nikakav preostatak srednjovjekovnog „mračnjaštva” i „teokratije”, nego sasvim normalna pojava evropskih ranomodernih „ustava”. Ujedinjenje episkopskog crkvenog dostojanstva sa određenim političkim nadležnostima nije, kao ni u slučaju Crne Gore, nikako značilo „teokratsku” vlast, na što ćemo se niže vratiti; niti je značilo autokratsku vlast. Niti je odsustvo centralizovane, apsolutne vlasti po principu tada već postojećih nacija-država, ili odsustvo punog suvereniteta, značilo da su oni lišeni bilo kakvog prepoznatljivog statusa.²³ Iako se vjerovatno treba suzdržavati da crnogorski „vladikat” opišemo kao tipičan primjer, ili primjer uopšte, zapadne episkopije-kneževine, uistinu nije bilo ništa neobično da crkveni velikodostojnici vrše javne dužnost bez brkanja svojih duhovnih i svjetovnih nadležstava (iako primjeri, mora se priznati, od Ruggierija degli Ubaldini do Richeleua, Mazarina i Fleuryja nijesu uvijek najblistaviji).

²¹ Jedan od boljih prikaza razvitka moderne zapadne diplomatije i njenih institucija kroz predmoderni i ranomoderni period jeste Mattinglyjeva *Renaissance Diplomacy*, Dover Publications, New York, 1988, koja pokazuje srednjovjekovno porijeklo većine zapadnih diplomatskih institucija i međunarodnih načela te njihovo prevrednovanje uslovljeno postankom i usponom moderne nacije-države od sredine XV do XVII vijeka, najprije u Italiji, a potom i u ostatku Evrope. Mattinglyjev je prikaz utom korisniji što pokazuje da je spoljna politika i moderna diplomatija postala u jednom „međunarodnom” poretku koji nijesu sačinjavale jedino suverene, isključive i nezajajljive nacije-države, nego su preživljavali i nominalno pretežali srednjovjekovni društveno-politički modeli i legitimiteti.

²² Termin *knez* (lat. princeps) upotrebljava se ovdje u značenju nezavisnog ili poluzavisnog vladara; ranomoderna je praksa dozvoljavala takav status svjetovnim vladarima, nezavisnim gradovima, vazalima svetorimskonjemačkog cara koji nijesu imali drugog feudalnog gospodara do njega, i nezavisnim crkvenim posjedima.

²³ U svom kapitalnom djelu *The Pursuit of Glory 1648–1815* („U pohodu na slavu 1648–1815”), Tim Blanning daje jedan umnogom revizionistički pogled na Sveto rimsko carstvo, koji zaobilazi glasovitu Voltaireovu doskočicu („ni sveto, ni rimsko, ni carstvo”) bez koje i preko koje ne pređe većina istoriografskih ocjena ovog entiteta. Blanning između ostalog pozitivno ocjenjuje fragmentaciju autoriteta unutar Carstva i socijalnu pokretljivost koju je Carstvo omogućavalo: „Zahvaljujući fragmentaciji autoriteta, većina je Njemaca bila neposrednije i aktivnije uključena u vršenje vlasti no ikoji drugi evropski narod, uključujući i Engleze. [ ] Ni u jednoj evropskoj zemlji, može se bez bojazni reći, nije bilo moguće seljaku postati knezom kroz jedan pás, ali se to moglo desiti u carskim manastirima na jugu Njemačke, gdje je bilo često da sinovi seljaka budu izabrani za opate [-knezove]”, u *The Pursuit of Glory*, Penguin Books, London, 2008, pp. 277–8. (prijevod i napomena V. U.).

Pitanje položaja cetinjskih mitropolita u okviru osamnaestovjekovne crnogorske političke zajednice, kojem ćemo se *infra* vratiti, dovodi nas do dvostruko zanimljivo pojave „guvernadorskog” diskursa o crnogorskoj prošlosti konstruisanog Radovanom Radonjićem. Taj je diskurs dvostruko zanimljiv što ukazuje na nedosljednosti standardnog državocentričnog narativa, te što pokazuje dokamo može zastraniti jedna istoriografija koja novim državocentričnim apstrakcijama pokušava da nadomjesti stare, ma i kad postavlja relevantna i suštinska pitanja. Radonjića ovdje vode dvije strasti: (I) animozitet prema vladikama; (II) želja za afirmacijom „hiljadugodišnje crnogorske države i istorije”. I jedna ga i druga vode u dobrom smjeru osporavanja standardnog diskursa crnogorske istorije u kom mitropoliti „vođeni rukom providjenja, uspijevaju da nekoliko međusobno kudikamo više posvađanih nego povezanih parohijalnih društvenih grupa, što su jedva poznavale izvjesno unutarplemensko zajedništvo, privedu [tokom XVIII vijeka] političkoj kulturi i organizaciji”²⁴. Međutim, uza sve pozivanje na izvorne činjenice, i uza sve otklone od ideološkog mišljenja (koji uključuju i besplatno usputno pobijanje racionalizma Sv. Tome), Radonjićev pokušaj dekonstrukcije standardnog crnogorskog istoriografskog narativa završava u još veći „fantazmagorički diskurs”. Na prvi pogled, Radonjić svoju kritiku zasniva na Živkovićevom narativu ranomoderne crnogorske istorije na prelazu XV u XVI. U taj se narativ Radonjić pouzdaje zbog toga što ovaj, nastao „iz želje i potrebe da se iz crnogorske istoriografije eliminišu pojedine krivotvorine i uopšte ideje i sadržaji u službi anticrnogorskih državnih i nacionalnih interesa i pretenzija”²⁵, počiva na svijesti o nepouzdanosti ondašnjih izvora, koju nadomješčuje kritikom drugih modernih istoričara²⁶. Radonjićeva se „metodologija” sastoji iz opažanja problematičnosti koncepta „države” Crnojevića u standardnom narativu koji je oko nje ispleo Gligor Stanojević, iz kojeg opažanja Radonjić izvlači neosnovane zaključke *i* o novovremenoj Crnoj Gori *i* o Stanojevićevom narativu o njoj. Stiče se utisak da Radonjić vjeruje da je Stanojevićeva nakana dokazati vladličansku ideologiju o prijenosu vlasti sa posljednjeg Crnojevića na vladiku Vavilu, te da Stanojević i istoriografska škola kojoj pripada poriču ranomoderni identitet Crne Gore nezavisan od „države Crnojevića”.²⁷ Štoviše, insistira-

²⁴ R. Radonjić, „O političkom nasljeđu Crnojevića” u *Crnojevići*, Zbornik radova sa skupa „Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu”, Cetinje, Podgorica, 2010, p. 693.

²⁵ *Ibid.*, p. 658.

²⁶ *Ibid.*, p. 670.

²⁷ Kao što ćemo niže vidjeti, upravo je zasluga Stanojevićeve šeme crnogorske istorije što je ukazala na posebnost crnogorske političke zajednice kroz čitav XVI, XVII i XVIII vijek, bez čega, uistinu, ne bi bila ni moguća Živkovićeva koncepcija „crnogorskog principata”.

jući da je „crnojevičko nasljeđe” ideologija mitropolita i njihove stranke, Radonjić kritikuje Stanojevića što pre naglašava ideološki značaj narodnih predstava o tom nasljeđu; istovremeno, Radonjić kritikuje Stanojevića što ovaj u pokušaju da utvrdi društvene, političke i institucionalne okvire jedinstvenog i neprekinutog postojanja Crne Gore ne pravi razliku, kao Živković, između „principata” i „vladikata”; na koncu, Živkovićevu razliku ocjenjuje kao „ne odveć uvjerljivu i jasnu”. U svoj toj zbrci, čitatelj se pribojava da možda nije propustio nešto suštinsko u argumentu, dok mu potkraj članka sam autor ne otkloni svaku sumnju. Uprkos prvim naznakama, Radonjićeva analiza i kritika nije bila usmjerena na „pukotine dvorske historiografije” zbog toga što su historiografske pukotine, niti je bila usmjerena na njihovo popunjavanje, nego na to što „dvorska historiografija” nije dovoljno „crnogorska”. Napad na tristogodišnji državocentrični narativ učinjen je da bi se ovaj zamijenio novim, dužim, hiljadugodišnjim. Ali predmoderna Crna Gora sa njenim posebnostima, složenostima, protivrječnostima nije postala ništa zanimljivija nacionalnim milenaristima nego je bila autoritarnim etatistima.²⁸

Dosadašnji pregled dominantnih predstava o osamnaestovjekovnoj Crnoj Gori ukazao je na krupna zakrivljenja u istorijskoj viziji, koja mogu nastati kad moderni pojam nacije-države suviše dominira istraživanjem predmodernih političkih i društvenih pojava. To ne znači nužno da su takva istraživanja nelegitimna niti da ona uvijek dovode do problematičnih historiografskih narativa. Tako je, primjerice, možda i danas najbolja opšta skica istorije Crne Gore kroz XVI, XVII i XVIII vijek ona koja se nahodi u trećoj knjizi *Istorije Crne Gore*, u dijelu koji je pisao Gligor Stanojević. Stanojević oprezno i uz sve obzire dobrog istoričara prati formiranje Crne Gore kao zasebne političke zajednice na krajini Mletačke republike i Osmanskog carstva, ali unutar grani-

²⁸ Radonjićeva koncepcija osamnaestovjekovne Crne Gore u već navođenoj *Političkoj misli u Crnoj Gori* znatno je manje izričita u negativnom sudu o mitropolitima i mnogo bliža standardnom državocentričnom diskursu koji ovdje kritikuje, te u nju ulaze odomaćene romantičarske predstave o crnogorskom slobodarstvu, oštro suprotstavljenom njenoj siromaštini i opštoj nedostatnosti; predstave o njenoj ratobornosti, plemenskoj samovolji, „nepodudarnosti faktičkog stanja u Crnoj Gori sa onim što bi se moglo smatrati logičnom posljedicom konteksta što ga tvore ‘ekonomski i demografski parametri’” (*ibid.*, p. 35); kulturnoj avangardi Đurđa Crnojevića (obdarenog čak „camusjevskim poimanjem kulture”); te o prijenosu vlasti na duhovnike koji ne samo da je omogućio kontinuitet crnogorske državnosti nego joj je dao i „etički imperativ”, ali istovremeno „usporavao građansku emancipaciju”; što je sve ispreplitano uzgrednim referencama na Epikteta, Ulpijana, Tennysona, Hegela i Arendticu.

ca ovog potonjeg. Kao vjerni sažetak njegove koncepcije predmoderne Crne Gore može poslužiti sljedeći pasus:

Teritorijalno jedinstvo Crne Gore, naslijeđeno iz XVI, još više se učvršćuje u prvoj polovini XVII vijeka. Početkom ovog stoljeća Crna Gora se pojavljuje kao čvrsto objedinjena zemlja sa posebnim pravima i interesima. Svijest o jedinstvu zemlje duboko je prožimala svakog Crnogorca, što će se ispoljiti u nižu otpora Turcima.²⁹

Stanojević zasebnost Crne Gore definiše preko triju elemenata: (I) nasljeđa crnojevićke države; (II) statusa i prava koje je uživala pod osmanskom vlašću; (III) stalnih borbi protiv osmanske vlasti. To je, u osnovi, uprkos neslaganju između njih dvojice, vizija ranomoderne crnogorske istorije koju dijeli i Branislav Đurđev, s tim što Đurđev insistira na posebnom karakteru crnogorskih plemena u odnosu na brdska i na etnarhijskom karakteru crnogorske političke zajednice. Ni kod jednog ni kod drugog, međutim, ne postoji primarna zainteresovanost da ranomoderne institucije i pojmove rastumače pripadajućim im istorijskim kategorijama. Dokazivanje turske nadvlasti zanimljivo je prije svega kao pobijanje određenih romantičarskih i nacionalističkih narativa, ali ne vodi u stvaranje jednog istorijskog narativa koji bi položaj Crne Gore u okviru Osmanskog carstva smjestio u odgovarajući pravni, institucionalni, političko-filozofski i ideološki kontekst. To nikako ne znači da je taj kontekst ovim istoričarima bio nepoznat³⁰, nego da naša dosadašnja historiografija nije sama sebi, niti društvu izvan nje, nametnula potrebu da takva pitanja postavi kao središnja. Zato i Stanojevićevim radom dominira preokupacija da insistira na kontinuitetu „državnosti” iz perioda Crnojevića i na stalnom bundžijstvu Crnogoraca koje treba, valjda, da relativizuje činjenicu crnogorske makar nominalne zavisnosti o sultanu. I jedno se i drugo moglo mnogo bolje postići analizom originalnog karaktera te „državnosti” i zavisnosti, nego pokušajem da se objema sudi modernim shvatanjem državnosti i suvereniteta.

Istoriografija se često pokazivala nemoćnom da metodologijom koju ima odbije da se povinuje imperativima suverenih nacija-država i njihovih identitetskih potreba. I dobar istoričar lako može stvarne ljude, ustanove i predstave

---

²⁹ Auctores varii, *Istorija Crne Gore*, Knjiga III: Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, tom I, napisali Gligor Stanojević i Milan Vasić, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore, 1975, p. 91.

³⁰ Tako se, primjerice, u Stanojevićevoj studiji *Vladika Vasilije i njegovo doba*, Istorijski institut u Beogradu, Narodna knjiga, Beograd, 1979, pp. 5–36, nahodi rijetko uspješna rekonstrukciju društva i politike osamnaestovjekovne Crne Gore.

iz prošlosti zamijeniti apstrakcijama o njima, a da toga ne bude ni svjestan.³¹ Iskušenje da se složenost, proizvoljnost i raznovrsnost istorije i ljudi zamijeni lakim kategorizacijama i apstrakcijama, koje uvijek služe sadašnjem trenutku, odviše je jako za svakog ko negda živim ljudima i njihovim društvima ne prilazi sa željom da ih razumije, saživi se i saosjeti sa njima. Kada nas, primjerice, vladika Sava ne zanima kao stvarno ljudsko biće istovremeno podložno opštem ljudskom predikamentu i predikamentima svog vremena i prostora, mi neizbježno klizimo u besmislenu generalizaciju o njemu, te mjesto složenog čovjeka vidimo karikaturu njegovih mana i vrlina, ili, kao ultimativnu karikaturu, „nacionalnog Srbina” ili „nacionalnog Crnogorca” u zadatoj mu ulozi u standardnom zapletu nacionalne istorije. Na isti način, ako nas Crnogorski zbor ne zanima kao ustanova razumljiva i smisljena u svom istorijskom okruženju i uslovima, nego kao kuriozitet ili pak ilustracija „vjekovne državnosti Crne Gore”, onda predmet našeg govora nije taj Zbor i njegov istorijski značaj, nego istoriografske apstrakcije o njemu.³² Konačno, ako vrijednosti, pojmove, ideje, predrasude, vrline i slabosti ljudi iz prošlosti sudimo kakvim suvim univerzalističkim etičkim sistemom ili, jednako besplodno, nacionalističkim kriterijumom „doprinosa zajedničkoj stvari”, onda se pokazujemo jednako nesposobnima da takve fundamentalno ljudske stvari razumijemo i u prošlosti i u svom vremenu. Jedina odbrana od takvih zadiranja u predmet i čast istoriografije jeste insistiranje na središnjosti ljudi, ustanova i predstava prošlih razdoblja u istorijskom istraživanju. U protivnom, apstrakcija može zauzeti mjesto pravih ljudi, ustanova i predstava kao predmet istoriografije.

Analiza gornjih istoriografskih narativa potcrtava značaj osnovnog pitanja na koje ovaj rad ima zadatak da odgovori. Neizostavna pretpostavka, svjesna ili nesvjesna, u svima njima jeste da nekakva prepoznatljiva Crna Gora postoji u XVIII vijeku, da postoji politički identitet skopčan s njom, te da je ona u osnovi nedržavna, ali da ipak nosi klicu jedne buduće državnosti. Nijedan od

³¹ „Ništa nije znakovitije – da uzmemo jedan primjer – od toga kako precept ‘voli bližnjeg svog’ može biti izokrenut u svoju suprotnost umetanjem nekoliko apstraktnih imenica. I tako je olaka naša uobičajena upotreba riječi da neki ljudi ne mogu ni pomisliti da su išta promijenili kad su preobratali ovaj precept u ‘radi za društvo’ ili ‘služi državi’. Ne uspijevaju primijetiti da se, namjesto stvarnih ljudi, nekakva apstraktna imenica umetnula kao pravi cilj, te da se tom vještačkom cilju ljudska bića drže za podređena... Srž je i suština [ovog precepta] u njegovoj konkretnosti i neposrednosti – u izbjegavanju apstraktne imenice.” H. Butterfield, *History and Human Relations*, Collins, London, 1951, pp. 44–6. – Prijevod V. U.

³² Zanimljivo je da parlamentarizam u Crnoj Gori sadašnja Republika obilježava po Nikolinom parlamentu, a ne po Zboru.

rečenih narativa, međutim, ne čini nikakav svjestan napor da pobliže odredi karakter „predržavne” Crne Gore i utvrdi njegov uticaj na formiranje „moderne crnogorske države”. Ta se država predstavlja kao istorijska nužnost ili datost, iako se u objašnjavanju prirode te nužnosti ili datosti ne ide dalje od insistiranja da je ona bila prisutna već i u tom zaostalom predržavnom plemenskom poretku; opet, ako se država i ne učitava kao inherentna svrha u crnogorsku istoriju, ona se ipak nameće kao osnovno metodološko sredstvo i vrhovni etički kriterijum proučavanja predmoderne prošlosti. Tako osnovna konstrukcija naših državocentričnih narativa leži na protivrječnosti između očigledne samosvojnosti predmoderne Crne Gore i njenog nedržavnog karaktera, protivrječnost koju nacionalna ili nacionalistička historiografija zaobilazi time što odbija da se pozabavi predmodernom Crnom Gorom kao legitimnim predmetom istorijskog istraživanja. To je odbijanje utom razumljivije što pobliže i nedržavocentrično proučavanje crnogorske predmoderne istorije rastače svaki nacionalistički diskurs koji je o njoj sastavljen.

Pitanje nas o razgradnji državocentričnih i nacionalističkih diskursa o crnogorskoj predmodernoj prošlosti – komu motivacija može biti puki pomodni antinacionalizam jedva razaznatljiv od svog protivnika – nužno vodi do osjetljivog pitanja o tome što možemo očekivati da nađemo iza tih narativa. Na početku jednog istraživanja o ranomodernoj Crnoj Gori koje bi ju htjelo rekonstruisati prema pojmovima i uslovima pripadajućim tom dobu stoji opravdana bojazan da ćemo kroz njega naći upravo osnovnu pretpostavku naše državocentrične historiografije: ono amorfno, zaostalno, beslovesno plemensko društvo ukliješteno u bijedi, nemaštini i neznanju između dvije islužene imperije, koje će tek autokratski i apsolutistički centralizam Petra II i knjaza Danila izvesti iz beznačajnosti u kakvu-takvu istorijsku ulogu. Garanciju da se, pri bližem i usredsređenijem ispitivanju, politički, pravni i institucionalni okvir koji Stanojević i Đurđev pretpostavljaju kao formu crnogorskog istorijskog opstanka neće sasvim razvrći ovaj pristup, ne može dati. Njegova je jedina pretenzija na opravdanost u tome što, pošav od svevažnosti i središnjosti čovjeka u istoriji, te utemeljiv se metodološki na „imaginativnoj simpatiji” sa tim ljudima, makar može da nas spriječi da o njima, njihovom vremenu i svojoj vezi sa njima ne gajimo pogrešne i zabludjele predstave.

III. NACRT ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA CRNOGORSKOG PREDMODERNOG IDENTITETA

Prvo opažanje o identitetu Crne Gore osamnaestog vijeka jeste da Crnogorci onog vremena nijesu osjećali potrebu da ga, poput Crnogoraca današnji-

ce, posebno dokazuju, niti da sebi dokazuju samobitnost Crne Gore kao političke zajednice. Sa jedne strane, to znači da će nam svaka definicija njihovog identiteta koju bismo mi poželjeli da imamo u punoj izričitosti vjerovatno izmaći; sa druge, to nam utom olakšava zadatak što iza svakog originalnog iskaza o društvu, politici i ustanovama Crne Gore stoji pretpostavka postojanja zasebne političke zajednice Crne Gore i „identiteta” vezanog za nju. Kao većina društvenih konstrukata predmodernog perioda, ni predmoderni identitet nije monolitan, isključiv niti isključiv na način na koji to jeste moderni nacionalni identitet. Pišući o (poznosrednjovjekovnom opštem hrišćanskom identitetu obuhvaćenom neuhvatljivom zajednicom hrišćanskog opštstva (*Respublica Christiana*), Garrett Mattingly veli:

Ovaj osjećaj jedinstva postaje jasan već pri najpovršnijem proučavanju, no ga je teško smjestiti u precizan i zadovoljavajuć iskaz... Za čitavo vrijeme u kom je latinsko Hrišćanstvo bilo živa stvarnost, sveci su i filozofi, stručnjaci i propagandisti neprestano pokušavali da u opštim terminima uhvate suštinu njegovog jedinstva, a pritom ne uspjev da zadobiju bezuslovnu podršku makar proste većine svojih savremenika... Najjednostavnije je o jedinstvu Hrišćanskog svijeta reći da je bilo složeno i rastegljivo, osjetljivo na promjenu i prilagodljivo prilikama, te je različitim ljudima različito izgledalo... Ovaj osjećaj zajedničke veze, političke kao i vjerske, nikad se, pak, nije adekvatno iskazao kroz političke ustanove. Stvarna društvena struktura moći, teškoće u kretanju i komunikaciji, te složeni obrasci lokalnih i regionalnih posebnosti onemogućavali su bio kakav iskaz tog zajedništva... Sjedinjenje rimskog dostojanstva i Hrišćanske vjere prevazilazilo je puke aspiracije; gotovo da je predstavljalo stvarnost.³³

Za sad možda nije moguće ni u pogledu crnogorskog predmodernog identiteta učiniti više nego ga konstatovati kao pretpostavku koja je omogućavala onovremenim stanovnicima Crne Gore da iskazuju stavove o njoj. Nadalje, svaki korak u rekonstrukciji tog identiteta treba da se čuva da neopravdano u te iskaze ne učitava etničke i nacionalne preokupacije našeg XIX i XX stoljeća. Tu se kao većma korisna može pokazati studija Johna Finea [Džon Fajn], *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans*³⁴, koja je razgradila mnoge nacionalističke diskurse o balkanskoj srednjovjekovnoj i ranomodernoj istoriji, fokusirajući se prije svega na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Zaključak njegovih detaljnih analiza značenja različitih preddevetnaestovjekovnih identi-

³³ G. Mattingly, op. cit., pp. 15–8.

³⁴ John V. A. Fine mlađi, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Period*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.

tetskih odrednica kroz ranomoderni period jeste da njihova upotreba uglavnom ne označava etničku pripadnost nego političku afilijaciju. „Kad se istraže izvori o balkanskim populacijama od sedmog do osamanestog vijeka, jedna od prvih stvari koja istraživaču upada u oči jeste da se oznake kojima se određuju narodi često mijenjaju. Ova je fluidnost moguća zato što nijedan od identiteta nije inherentan osobi ili zajednici, nego su sve identitetske oznake bile izmišljene i često zatim ponovo izmišljane.”³⁵ Fine koncipira etnički identitet kao osjećaj pripadanja zajednici na osnovu zajedničkih atributa koji je čine poput velike porodice, koji se razvija u dvije faze; najprije, grupa na osnovu zajedničkih atributa formira osjećaj pripadanja jednoj zajednici, a zatim, u drugoj, stiče posebnu identitetsku oznaku, koja, kao ni taj identitet, nije permanentan nego se može mijenjati u opsegu i samom imenu; to Fine ima na umu kad kaže da je identitet „izmišljen” i konstruisan. Ono što je implicitno, iako nigdje sasvim izričito, jeste da etnički identitet zahtijeva primarnu lojalnost etničkoj grupi i da je relativno isključiv spram drugih oblika identiteta i pripadnosti.

Fineov „etnički kriterijum” ne znači da su u ranomodernom periodu postojale tako utemeljene političke zajednice.³⁶ On samo uzima osnovnu koncepciju etničke pripadnosti devetnaestovjekovnih radikala i testira je nasuprot srednjovjekovnog i ranomodernog konteksta. Odsustvo tako shvaćenog etničkog identiteta još manje znači da ljudi srednjeg vijeka nijesu imali druge oblike relativno čvrstog identiteta, nego da se nijesu samorazumijevali u devetnaestovjekovnom smislu naroda sa inherentnim, suštinskim identitetom koji mu daje pravo da se konstituiše kao etnička nacija-država. U tom je smislu svaki pokušaj da se od ranomodernih Crnogoraca načini takva etnička zajednica osuđen na propast makar sa jednog dobrog razloga. Jer kad bismo i mogli po-

---

³⁵ *Ibid.*, p. 3. Stanojević u *Vladici Vasiliju u njegovom dobu*, Istorijski institut u Beogradu, Narodna knjiga, Beograd, 1797, p. 34, pobraja sve njemu poznate identitetske dezignacije osamnaestovjekovne Crne Gore: „Vladika Sava naziva Crnogorce ‘crnogorski narod’, ‘vojni narod’ i ‘montenegrinski narod’. Vladike i glavari smatrali su da su roda ‘čestna i sveta slaveno-serbskago’, i da su Crnogorci ‘slaveno-srpski-crnogorski narod’ ili ‘slaveno-serbski-černogorski nacion’. Ponekad se red riječi izmijeni i kaže se: ‘crnogorsko-srpsko-slovenski narod’ ili ‘crnogorsko-slovensko-srpski’ narod. Vrlo je rijedak izraz ‘crnogorsko-ilirsko-srpski’ narod.” Raznovrsnost ovih imena upotpunjuju i takve dezignacije poput „albano-Crnogorac” koje kombinuju geografsku i političku pripadnost. One, naravno, ne govore ništa drugo do koliko se onovremeni ljudi nijesu svikli da se definišu u takvim kategorijama, te su i pribjegavali ovako nezgrapnim apelacijama.

³⁶ Radovan Radonjić, međutim, vjeruje da su postojale u susjedstvu države Stefana Crnojevića, iako ih ne imenuje; *O političkom...*, eod. loc., p. 659.

kazati da im je crnogorski identitet bio primaran i da je bio zasnovan na osjećaju koliko-toliko isključive pripadnosti crnogorskom opštstvu, u jednoj je ključnoj stavci on „nemoderan”: u tome što nije bio jedini čvrst identitet svojih stanovnika. Makar su mjesni plemenski i nahijski identiteti vrlo lako odnosili prevagu nad njim, a predvodnici crnogorskog opštstva, kao i uostalom susjednih mu plemenskih zajednica, nijesu se libili da ga stave u službu nekog šireg projekta, počev od oslobodilačkog projekta pečkog patrijarha Jovana i nikšićkog vojvode Grdana koji su uniju i krunu „Makedonije” nudili papi odnosno naizmjenice italijanskim knezovima i španjolskom kralju pa sve do projekta o „Slavenosrpskom carstvu” Sv. Petra. Ni onaj projekt iz ranog XVII niti ovaj iz poznog XVIII vijeka nijesu konceptualno mogući jednoj političkoj zajednici koja se shvata kao suveren narod.

Kao što nijesu osjećali potrebu da dokazuju da su Crnogorci, osamnaestovjekovni stanovnici crnogorskog opštstva nijesu sa činjenice svoje posebnosti zahtijevali da se konstituišu kao devetnaestovjekovni *ethnos*, nacija-država ili entička nacija-država, zapravo kao bilo koja suverena vlast. Iskazi Crnogoraca osamnaestog vijeka o karakteru svoje zajednice i njenom identitetu nijesu opterećeni dokazivanjem njenog postojanja ili dokazivanjem njenog prava da ubrzo postane „moderna država”. Ali učitavanje ili makar nesvjesna pretpostavka takvih anahronih i teleoloških predstava u radnje i misli naših osamnaestovjekovnih predaka – ma kako banalno i simplicistički djelovalo upozorenje na neosnovanost tog historiografskog „metoda” – gotovo je neizbježno istoričarima koji nijesu sposobni da naprave otklon od svoje sviknutosti na naciju-državu kao osnovni i jedini legitimni vid društveno-političkog organizovanja.³⁷ Sva ključna historiografska i normativno-vrijednosna pitanja o našoj prošlosti postavljena su iz jedne u osnovi državocentrične perspektive na koju XVIII vijek ne može da govori, a da mu mi ne umećemo misli koje on nije mogao da ima. Je li predmoderna Crna Gora država? Ako nije, kad je postala državom? Koliko je nalikovala državi prije nego je postala državom? Je li Crna Gora bila nezavisna od osmanske vlasti? Jesu li vladike bile „pravi vladari” Crne Gore? Jesu li predmoderni Crnogorci „nacionalni” Srbi ili „nacionalni” Crnogorci? Jesu li crnogorske vladike vodile „mudru spoljnu politiku” upravljenu k „nacionalnim interesima”? Kako je Crna Gora mogla da „opstane”

³⁷ U tom su smislu naši marksistički istoričari, zbog svoje skućene vizije srednjeg vijeka i predmodernog perioda – koju svakako nijesu naslijedili od Marxa, tog velikog isotičara evropske ranomodernosti – utom više omanuli nego naši nacionalni istoričari, jer su kao navjesnici jedne svijetle postdržavne budućnosti propustili da makar uoče jednu predržavnu prošlost koja je bila manje sjajna, ali ne ne zato lišena svoje svjetlosti.

protiv nadmoćne turske imperije? Sva se ta pitanja naglavce okreću ako samo pokušamo da na njih odgovorimo u terminima osamnaestog vijeka.

U tom nam smislu Fineov kriterijum etničke zajednice, iako je izrazito pojednostavljen, pomaže da otklonimo tu najsmutniju sumnju o „nacionalnoj„/ „etničkoj” pripadnosti predmodernih Crnogoraca. Uzimajući doslovnu definiciju etničke zajednice radikalnih nacionalista, koju oni hoće jednako da namaknu svojim savremenici koliko svojim biološkim precima, te je provjeravajući na ovima potonjima sa svjesnim naporom da se ukloni svako anahrono učitavanje naših pojmova i osjećanja, savjesni istoričar teško da može doći do zaključka da predmoderni Crnogorci imaju jednoobraznu, istoznačnu, isključivu i esencijalističku predstavu o svom identitetu. Oni su, da se poslužim modernim clichéom koji nikako ne želi da pomiri dvije u osnovi lažne predstave o predmodernim Crnogorcima, istovremeno i „Srbi” i „Crnogorci”; ovo prvo u smislu da baštine makar na ideološkom i retoričkom nivou crkveno i pravno nasljeđe srednjovjekovnog srpskog carstva, a ovo drugo u smislu da žive u političkoj zajednici preko koje definišu svoj neposredni politički identitet; uza to su i mnogo što drugo. Ta mnogostrukost crnogorskih predmodernih identiteta, koja se sa tako snažnim intenzitetom ispoljavala i u njihovoj pripadnosti svojoj neposrednoj porodici, svom bratstvu, plemenu, nahiji, Crnoj Gori, hrišćanstvu, „prevedrom principu” ili moskovskom caru do te mjere da ih je mogla nagnati da za njih ubijaju i ginu, umije da zbuni istoričare koji imaju samo jedan primarni identitet i jednu lojalnost (i kojima, uostalom, i ne služe drukčije no konstrukcijom problematičnih istorijskih narativa). Ta mnogostrukost po definiciji isključuje etnonacionalizam i ne dozvoljava da se svede na jednu pridjevsku ili imensku oznaku apsolutnog i nepromjenljivog značenja.

Neka mi ovdje bude dozvoljeno da jednim ekskursom ilustrujem opasnost doslovnog shvatanja imenskih i pridjevskih oznaka kroz vjekove u kojima nemaju isto značenje. Tako je Jovan Radonić, inače jedan od detaljnijih proučavalaca naše predmoderne prošlosti, doslovno uzev značenje geografsko-književnog pojma „Makedonije”, napravio pogrešku o „eticitetu” crnogorskog vladike Mardarija koji se u jednom pismu Urbanu VIII titulusao kao „Mardarius, Dei gratia episcopus Macedoniae patriae Magni Alexandri, Montisnigri in Monasterio ducis Ioannis Cernovichii in campo Cetinae ad confinium Cathari”³⁸. Iz toga Radonić izvlači zaključak da je ovaj vladika bio porijekom Makedonac, te da postoji još jedan Mardarije koji je bio Crnogorac.

³⁸ Danielis Farlati *Illyrici sacri tomus septimus: Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis*, Venecija, 1817, p. 128.

„Makedonija”, međutim, u XVI i XVII vijeku predstavlja ne ime neke konkretne zemlje i naroda nego geografski nepreciznu konvenciju većma naličnu kasnijoj „Iliriji” ili današnjem „Balkanu”. Ta pogreška ne bi bila toliko upadljiva – jer takve pogreške nijesu ni rijetke u istoričarâ niti im mnogo krnje čast – da nije nadalje Radonić, mimo i sopstvenih saznanja i tvrdnji, pokušavao da rekonstruiše crnogorsku prošlost sredine XVII vijeka podvrgavajući toj pogrešci već postojeća činjenična znanja (odakle do danas preživljava kriva predstava o dvojici Mardarija).³⁹ Tako imamo jedan grub i nedvosmislen primjer gdje puka apstrakcija, puki pridjev i besadržajna oznaka, može pokvariti ne samo istoričarevu viziju nego i njegovu historiografiju. Stoga svako bavljenje predmodernom istorijom mora nastojati da otkrije šta, ako išta, određena pridjevska ili imenska oznaka znači u trenutku u kom je upotrijebljena. Manje očigledna u krupnijim narativama, ova „pridjevska zakrivljenost” prisutna je u svakom nacionalnom narativu koji hoće da mimo izvornih konteksta uveže predmodernu istoriju u narativ nacionalnog kontinuiteta. Za sada je dovoljno da primijetimo da osamnaestovjekovna odrednica Crna Gora i Crnogorci ne mora da znači isto što znači u drugoj polovini XX ili na početku XXI vijeka.

Na sličan način na koji se može načiniti otklon od etnocentričnih bjeda-stoća, može se relativizovati i pitanje države i državnosti. Opet imamo slučaj upotrebe iste riječi da označi pojmove i pojave koje mogu samo površinski da nalikuju jedni drugima. Tako rječnik Josipa Voltića (Voltiggi) iz 1808. riječ „darxava” ili „derxava” glosira kao „vilaet – *distretto, paese, territorio, e regno*”⁴⁰, što očituje mnogoznačnost koja se često skriva iza ovog naizgled monolitnog pojma. Istovremeno, ta nam glosa otkriva mnogovrsnost predmodernih oblika vlasti i političkog organizovanja koji se ne mogu iscrpiti ličnim vladarskim ili bezličnim nacionalnim suverenitetom. Slavko Mijušković u svom članku „Stav tuđinskih vlasti prema narodnim običajima u Boki Kotorskoj”, uz termin „država” daje glosu: „grad i područna mu teritorija u [mletačkim] dokumentima pisanim na našem jeziku često se nazivaju pojmom ‘država’”. U istom djelu možemo naći većma zanimljiv pasus koji nam pomaže da shvatimo u kakvom odnosu stoje te *države* spram suverene vlasti „prevedrog principa” 1749:

³⁹ Risto J. Dragičević, „Mitropolit Mardarije nije – Makedonac, a štampar Pahomije nije – ekavac”, *Istorijski zapisi*, god. VIII, knj. XI, sv. 1–2, Podgorica, 1955, pp. 242–52.

⁴⁰ *Ricoslovník (Vocabolario – Wörterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika, s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom: sve ovo sabrano i sloxeno od Jose Voltiggi, Istriantina*, Beč, 1803, p. 35.

Mi Juan Loredan, Nikola Erizo Peti i Sebastian Molin, po privedro skupno vladanje mletačko, Rasuditegli inkuixituri u Dalmazii i Arbanii...

*Sve te nerazloxne stvari poznavsci, Mi pomgliom nascega Suda, s kojim po velikoj oblasti privedroga Prinzipa imamo opriti se svakom zlu, i svaku korist iskati narodu ovih derxava, razmislivsci i odlucivsci potribno i koristno provi-djenje, hotijuchi, svakojako dvighnuti sckodni postavglien obiciaj, dajemo na-znanje ocitto s' ovom Naredbom...*⁴¹

„Prevedri” republikanski suverenitet Mletačke republike, oličen duždem, a ovdje delegiran na gospodu „rasuditelje inkvižiture” u okviru njihovih sud-skih ovlasti, daje ovima pravo da uređuju i unutrašnje stvari ovih *država*. Ta nadvlst ne znači da su ove *države* puke administrativne jedinice pod mletač-kom vlašću ili da nemaju svog subjektiviteta. Ona naprosto znači da Perast, Kotor Crna Gora, Poljička republika⁴² ili kakva slična politička zajednica na istočnom Jadranu u svom subjektivitetu – nema svojstvo suverenosti. Ovaj nas pasus takođe može uputiti na zaključak da moderni obrazac isključive nadle-žnosti jedne centralne vlasti, bilo vrhovne mletačke bilo lokalne opštinske, nije u XVIII vijeku postao ovdašnji ni politički ideal ni praksa. Autoritet su i vlast mnogo fluidnije i decentralizovanije kategorije u ranomodernom kon-tekstu nego u XIX ili XX vijeku.⁴³ Ako ništa drugo, predmoderni period po-

⁴¹ S. Mijušković, „Stav tuđinskih vlasti prema narodnim običajima u Boki Kotorskoj” u *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knjiga II, Cetinje, 1962; dostupno na <http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/smijuskovic-tudjini.1.html>; posljednji pristup 30. VI 2013. Istom se logikom vodi pop Vuk Stanišić kad moli izv. providura Antonija Bemba da ne dozvo-li starješinama Svetomiholjskog zbora da brane Crnogorcima prelaz preko svoje teritorije: „a mene se čini da nemaju oni tu oblast [vlast] nego vaše preuzvišeno gospodstvo”, Jevto M. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1956, p. 72. Milović je, nažalost, sva stara ćiriliska dokumenta prepisao po vukovskoj ćirilici, a ovdje se daju u latiničnom ekvivalentu.

⁴² O Poljičkoj republici v. primjerice Mirko Klarić, „O Poljičkoj samoupravi”, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 43, 2/2006, pp. 145–64, gdje se susrijećemo sa slič-nim problemom obrade jednog predmodernog političkog entiteta unutar pojmovnog aparata nacionalne istoriografije.

⁴³ Kao vjerno svjedočanstvo doživlja mletačke vlasti od njenih podanika u ovim dr-žavama može poslužiti govor koji je dao conte Josip Visković na pohranjenju 1797. zastave Sv. Marka u Perastu, *državi* koja je služila kao gonfalonijer Serenissime: „Saverà da nu i vo-stri fioi, e la storia del zorno farà saver a tutta l'Europa, che Perasto ha degnamente sostenu-do fino all'ultimo l'onor del Veneto Gonfalon, onorandolo co sto atto solenne, e deponen-dolo bagnà del nostro universal amarissimo pianto. Sfoghemose, Cittadini, sfoghemose pur, ma in sti nostri ultimi sentimenti, coi quali sigilemo la nostra gloriosa carriera corsa sotto al Serenissimo Veneto Governo, rivolgemose verso sta insegna, che lo rappresenta, e su de ela sfoghemo el nostro dolor. Per 377 anni la nostra fede, el nostro valor, l' ha sempre custodia

znaje politički subjektivitet koji nije suveren, nacionalan i shvatljiv unutar prvog člana Konvencije iz Montevidea iz 1933. Ta je napomena dobra polazna tačka za dalje uvide u prirodu ovih jadranskih komuna, u koje spada i predmoderna Crna Gora.

Još jedno pitanje gdje nam ovaj obrt u perspektivi može nuditi nove odgovore jeste i pitanje nezavisnosti predmoderne Crne Gore od otomanske ili kakve druge vlasti. To je pitanje u toj mjeri opsijedalo domaće i strane istoričare da se gotovo može reći da je ono centralno pitanje naše historiografije.⁴⁴ Ono je legitimno u onoj mjeri do koje se tiče forme i stepena turske nadvlasti nad Crnom Gorom, a potpuno je besmisleno ako na osnovu procjene stepena crnogorske nezavisnosti ovom predmodernom entitetu pridajemo konceptualno i činjenično nemoguć status nezavisne nacije-države. Sposobnost samostalnog djelovanja u odnosu na svog nominalnog sizerena sultana i predstavnike njegove vlasti u Albaniji i Bosni nije ni formalno ni praktično nemoguća ili iznenađujuća u kontekstu XVIII vijeka; ona se kao problem javlja tek kad na osnovu nje hoćemo da anahrono od osamnaestovjekovne Crne Gore pravimo modernu državu. Nijednom od trojice vladika kojima se posebno bavimo u ovom radu nije predstavljalo, ni načelno ni djelatno, problem da istovremeno osporavaju konkretne namete centralnih ili lokalnih turskih vlasti, da pregovaraju ili se sukobljavaju oko njih, da snijevaju zbacivanje i priznaju postojanje turske nadvlasti. Ništa od toga ne predstavlja korak naprijed ili nazad u pravcu „nacionalnog oslobođenja”, nego najnormalnije funkcionisanje jedne predmoderne političke zajednice u odnosu na svog suverena ili sizerena. To

---

per terra e per mar, per tutto dove ne ha chiamà i so nemici, che xe stai pur quelli della Religion. Per 377 anni le nostre sostanze, el nostro sangue, le nostre vite, le xe stae sempre per ti, o san Marco; e felicissimi sempre se avemo reputà, ti con nu, nu con ti; e sempre con ti sul mar nu semo stai illustri e virtuosi. Nissun con ti n' ha visto scampar, nissun con ti n' ha visto vinti e paurosi” (Girolamo Dandolo, *La caduta della repubblica di Venezia*, tom I, Venecija, 1855, p. 27, n. 3). Sličnu je vrstu odanosti, makar na retoričkom nivou, pokazivao „bez ceremonije” i naš najistaknutiji „venetofil” vladika Sava, ali ta retorika nije odsutna ni iz opšecrnogorskih obraćanja mletačkim vlastima.

⁴⁴ Vrijedi kao ilustraciju pokušajâ da se u okviru devetnaestovjekovnog međunarodnog prava dokažu državnost i suverenitet Crne Gore pogledati djelo J. Vaclíka *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l'Europe*, pisano po narudžbi knjaza Danila u podršku prava Crne Gore na nezavisnost, a objavljeno u Leipzigu 1858, u kom se izričito kaže da „*la Principauté du Monténégro était toujours libre et indépendante depuis sa fondation comme état, qu'elle ne fut jamais conquise par les Turcs, qu'il ne l'ont jamais administré, pas mêmes par peu de temps, que le Monténégro n'a jamais reconnu par contrat la suzeraineté de Son Altesse, le Sultan, et qu'il n'a jamais fait partie de l'Empire ottoman pas mêmes une partie demi-dépendante des Turcs*” (p. XVIII; kurziv izvorni).

takođe pokazuju i nemali brojem primjeri da se vladike, glavari ili Zbor pozivaju na činjenicu nominalne turske vlasti radi odbrane svojih prava ili regulisanja odnosa sa lokalnim mletačkim ili turskim vlastima.⁴⁵

Mnogo značajnije od stepena prisustva ili odsustva „stvarne turske vlasti” jeste pitanje njenog konceptualnog razgraničenja. Stiče se utisak kad neki naši istoričari govore o turskoj vlasti da imaju na umu vlast moderne nacije-države. Iako proučavanje ustrojstva, prirode i političke filozofije Turskog carstva kod nas tek treba da počne, ono što je za potrebe ovog rada nesumnjivo jeste da je to carstvo moglo da toleriše postojanje političkih zajednica koje nijesu bile teritorijalno inkorporirane u njega, iako mu jesu bile zavisne i podložne u određenom stepenu; najpoznatiji su primjeri takvog aranžmana Dubrovnik, Krimski kanat, Vlaška, Moldavija i u određenim periodima Transilvanija, ali mislim da se i Crna Gora, uprkos mnogo manjem privrednom i političkom značaju, može makar donekle uklopiti u njega.⁴⁶ Iako nije sasvim jasna evolucija autonomije Crne Gore unutar Osmanskog carstva, i premda je njen karakter bio predmet oštrih sporenja naših istoričara – neki od kojih su zapravo, kao smo vidjeli kod Stanojevića i Đurđeva, imali suštinski vrlo slične poglede na nju – buduće studije o tom statusu treba da uzmu u obzir da su predmoderna „nezavisnost” i „zavisnost” relativne kategorije između kojih se ne da povući jasno ni konceptualno ni praktično razgraničenje kao danas.

Tu treba riječ dati samim onovremenim vladikama da nam razjasne što su oni mogli misliti o pojmovima kojima ih moderni istoričari tako olako usužnjavaju i potčinjavaju. Za vladiku Danila sloboda, primjerice, ne predstavlja jednoznačan pojam svagda ispunjen istim sadržajem, nego može pokrivati i puku samovolju: „Sami znate, gospodine, kakvi su ovi ljudi slobodni, Boga se ne boje, a gospodi na ruke ne dohode”, „ljudi krvavi i ijedci” nad kojima vladika nema drugog oružja nego „po apostolu glagol božji”⁴⁷, a kojih sloboda

⁴⁵ Interesantan je tako primjer da su se cetinjski monasi pozvali na carske fermene i akte Carigradske patrijaršije u namjeri da protjeranom pečkom patrijarhu Vasiliju Brkiću zabrane bogoslužjenje u Manastiru, iako su mu isprva, ne hajući za ukidanje Patrijaršije, pružili utočište. V. Ljubomir Durković-Jakšić, „Određivanje međucrkvenog položaja crnogorskoj mitropoliji”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knj. IX, Cetinje, 1953, p. 69.

⁴⁶ Uz uvažavanje Stanojevićevih prigovora na neumjesnost takvog poređenja. „Oživljavanje romantičarske koncepcije o istoriji Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, god. XII, knj. XVI, sv. 3–4, 1959, pp. 221–2.

⁴⁷ Vladika Danilo Zanu Grbičiću (Bolizi) od 30. IV 1700, Milović, op. cit., p. 11. Opet, kad vladika Danilo kaže „Crnogorci se ne drže na silu ni u zlu pamet, nego stoje siromasi svrh sebe i brane dušu i vjeru”, on nema na umu neku javno priznatu slobodu ili kakvu nacionalnu samosvijest koja traži da se izrazi kroz državu, nego голу činjenicu njihovog sta-

ide združena sa mahnitošću⁴⁸. Pišući tako paštrovskim suđama oko njihovog spora sa Brajićima „oko nekijeh granicah koje niti su Brajići ni vi usjekli ni dijelili, no ona gospoda koja su zemljom vladala”, vladika Danilo jetko i gotovo podrugljivo opominje Paštroviće i Brajiće, prigovorom koji bi se mogao i pojedininim istoričarima uputiti: „Car je i princip živ. Čini mi se nijesu na vas ni na Brajiće naslonili da tijem upravljate, no drže kako su prva gospoda ostavila”. Da je vladici Danilu akt suverene volje prvi izvor prava potvrđuje i sljedeći odlomak istog pisma: „Knjige kažu đe su granice, nako tko misli silom da potapti gospodska pisma, ali mučno, nako kad bi se učinio kakav gospodar koji bi mogo zemlje dijelit. Ali ne bi ni tade, zašto bi pomislio tko je dobar gospodar ne pomeće knjige družine svoje pod noge, no ih potvrđuje”⁴⁹. Iako se možda ne možemo nadati da saznamo što je vladika Danilo lično mislio o ovakvom vladarskom legitimitetu, ono sto nas zanima jeste da je ovo moglo predstavljati validan argument u jednom doslovno životnom sporu⁵⁰, argument na osnovu koga su se predstavnici dviju komunitadi mogli, konsultujući „knjige od tjih granicah”, privesti pregovorima i mirnom rješenju. I njegovo čuveno pismo bratu Radu može nam umnogom rasvijetliti duševni sklop unutar koga je ovaj vladika mogao imati ovaj ili onaj identitet. U jednom sitničavom sporu oko konja koje su trebinjski Turci povjerali njegovom bratu, a koje je iskao da mu otme kotorski plemić Buchia, vladici je Danilu glavna briga da se Crna Gora ne osramoti i pokaže „nevljernom” pred Turcima; on ne pokušava da dokaže njihovu etničku pripadnost, „identitet”, samobitnost, nezavisnost ili što već, nego da nijesu gori „glavari i vlasteličići” od Buchie, te da su dostojni služiti ma koga zemaljskog cara i kralja. Što je tačno sadržavao pojam gospodstva, vlasteostva i glavarstva, i kako je njegove stepene rangirao jedan osamnaestovjekovni Crnogorac unutar Crne Gore i u poređenju sa

---

ranja o sopstvenim poslovima, ma i kad su „nepokolebimi i ognjaniti soldati principovi”; *ibid.*, p. 68.

⁴⁸ „Ricordatevi che tutta questa libertà e pazzia no vi farà buon prò ne vi bene uscirà” u pismu nekolikim katunskim plemenima; *ibid.*, p. 77.

⁴⁹ *Ibid.* Kako je izgledalo jedno takvo razgraničenje, može se vidjeti po sporazumnom razgraničenju Paštrovića sa Mainama i Poborima iz 1643, u kom su kao arbitri služili i Turci: Gligor Stanojević, „Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku”, *Istorijski zapisi*, godina XII, knj. XV, sv. 2, Podgorica, 1959, pp. 374–7.

⁵⁰ Na sličan će se argument pozivati i vladika Sava kad se bude „srdio” na svog „milog kuma” Marka Querinija, izvanrednog providura, što ne postupa „kako je način od krajine i za nas i za ostale glavare. Kako su ostali kavalijeri činili, tako i vaše gospostvo neka čini, pak i providuri kako su ostali činili, neka isti čine, ako će krajinu držat u miru, a mi imamo posalah crkvnijeh dosta”; pismo između 1739. i 1742, Milović, op. cit., p. 127.

mletačkim i turskim gospodstvom, jeste nešto što tek treba istražiti, ali za sada nemamo razloga da sumnjamo da je vladici Danilu taj pojam značio kakva-takva upravna i sudska prava u služanju nekom suverenom gospodararu.⁵¹ To nam daje i upute kako da pravilno razumijevamo njegovu spoljnopolitičku koncepciju Crne Gore:

*Moj Rade, ako se komu ova zemlja z dobre volje predade i počne za njega krv svoju prolivati, pak što boljši ne bude od Buće, čuma ga umorila da rati i ne vidi. Tako znaj, a ja sam Moskov, Moskov, Moskov. Govorim, govorim, govorim, a či ja toga i sva zemlja. Ovo se govori ako Moskov uzhoće, ako li ne, ostavi. Hvala Bogu.*⁵²

Ovakav naizgled olak način shvatanja identiteta i vezanosti za „jednovjernu i jednoplemenu” Rusiju može zgroziti onog ko je svikao da o identitetu esencijalistički i apsolutistički razmišlja. No, na stranu vladičini ili naši lični sentiment, iz ovakvih iskaza jednog osamnaestovjekovnog crnogorskog vladike možemo iščitati da su identiteti koji nama izgledaju stabilno u njegovu vrijeme bili, u najboljem slučaju, nešto što se tek pomaljalo, dok su identiteti koje se mi upinjemo da dokažemo, npr. crnogorski, njemu osnovna pretpostavka političkog djelovanja.

Pošto smo vidjeli da je primjena etničkih i političkih kriterijuma devnataestog na osamnaesto stoljeće, najblaže rečeno, problematična, možemo se po-

---

⁵¹ Tako i u svom ranijem pismu istom Buchii, od 27. IX 1711, sačuvanom u italijanskom prijevodu, vladika veli: „Sappia vostra signoria come noi si meravigliamo degl' accidenti occorsi in tanto tempo e del suo silenzio se non esservi degnato di scriverci conforme č solito costume dei signori. Vediamo che voi riesce di rincrescimento che questo paese se sia dedicato all' agosto zar Pietro moscovito russo greco e, permettendolo Iddio, greco, serviano e bulgaro imperatore”. S visine napominje Buchiu da mu je u interesu da uspostavi gospodsku prepisku sa „gran collonelo” Miloradovićem i da se ne jazvi „d' essersi noi dedicati al zar Pietro”: „per questo non havete motto di dolervi, ma più tosto di consolarvi e di congratularvi con noi e col nostro zar, col di cui aggiuto potete ripetere le vostre città e della Morea e di Candia, ma l' Albania [veneta] č nostro patrimonio. Voi poco conto fate d' essa, ma č paese nostro e se bene č sotto il Turco, sarà la volontà di Dio che sia del zar Pietro”; *ibid.*, p. 20. Ovaj isječak većma vjerno ilustruje vrstu argumenata koja je mogla da posluži u ovakvim graničarskim prepucavanjima, ako smo i skloni da je sa rezervom uzimamo kao svjedočanstvo privatnih stavova vladičinih.

⁵² Pismo od 27. II 1713, *ibid.*, pp. 28–9. Pismo je ovako adresirano: „Radu Stepčevu u Njeguše. Ne krij ove knjige, nego ako ti koji prosi, čati često, makar i Bući ispiši kopije. Za to mene nije brige”. Iste brige i obzire vladika pokazuje i u nešto ranijem pismu izv. providuru Nikoli Contariniju, od 7. II, gdje moli providura da „biste zapovjedeli Bući da se te sile i force ostane, zašto to njegov posa nije, nego su ono konji turski, a ljudi zamalo turski”, jer „nijesu moja braća njemu kmetići, nego su ono boljari i boljarski sinovi”; *ibid.*, p. 25.

zabaviti još jednim pojmom koji državocentrični i nacionalni diskursi namjerno smućuju: suverenosti. Suverenitet, „određujuća odlika moderne politike”, u ranomodernoj je Evropi poprimila jednostavno značenje vrhovnog autoriteta na određenoj teritoriji, po čemu se jasno razlikovala od autoriteta srednjovjekovnih careva, kraljeva, crkvenih prelata i velmoža. Isključivost, vrhovnost i teritorijalnost do danas ostaju osnovni, makar formalni, atributi suvereniteta.⁵³ U sukobu između predmodernih i modernih političkih formacija, koji će određivati evropsku istoriju sve do konačnog trijumfa građanske nacije-države sredinom XIX vijeka, Crna se Gora uvijek nalazila, takoreći, na strani predmodernosti. U gornjem smolu odlomku Danilovog pisma Paštrovićima vidjeli jednu čisto predmoderanu predstavu političkog legitimiteta, bez ikakve primjese ranomodernih teorija države i suvereniteta. Daleko od toga da je sama mogla predstavljati model centralizovane teritorijalne nacije-države, ne čini se da su Crna Gora i njeni osamnaestovjekovni načelnici ni svjesno težili tom idealu. Očuvanju njihovih partikularističkih komuna više je pogodovala predmoderna koncepcija ograničene kraljevske vlasti koja priznaje komunalne privilegije, nego jednoobrazna i centralizovana nacija-država. U tome se treba čuvati da se ujedinjenje različitih konstitutivnih elemenata Crne Gore u čvršći okvir i zajedništvo ne shvati kao centralizacija vlasti po principu moderne nacije-države; po tomu se razlikuju „državni” projekti Petra I, sa jedne, i Petra II i knjaza Danila, sa druge strane. Tzv. plemenski i nahijski separatizam nije predstavljao devijaciju od svetog zadatka nacionalne borbe, nego nešto što su pripadnici tih zajednica doživljavali kao svoju prvu dužnost, budući da su oni tek kao pripadnici svojih plemena i nahija i bili Crnogorci.

Za to nam kao ilustracija može poslužiti zapis o primanju plemena Riđana u Crnogorski zbor, potpisan od vladike Save, glavarâ i „svoga opštstva senata”, po čemu su oni postali „da su Černogorci uvljek”, obavezni „za Černogorce ponijeti zlo ili dobro, kako i drugi Černogorci”. Ako odrednicu „Crnogorci” ovdje shvatimo kao nacionalnu ili etničku odrednicu po načinu XIX vijeka, ovo će nam izgledati kao besprizorni i besramni identitetski inženjering. I mada crnogorske vladike i glavari nijesu nevini od raznih vrsta falsifikata, falsikovanje identiteta nije bilo nešto čime su se uopšte mogli baviti. Glavari i Zbor ovim aktom jednostavno konstatuju pristupanje još jedne komune već postojećem političko-pravnom okviru Crne Gore, sa čim uz ime stiču i određene obaveze spram tog Zbora i pojedinačnih komuna. Ta odrednica nije ni

---

⁵³ Dan Philpott, „Sovereignty” u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward N. Zalta, 2010, dostupno na <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/sovereignty/>; posljednji ulaz 30. VI 2013.

etnička ni nacionalna, niti se obaveza međusobnog pomaganja izvodi iz etničke solidarnosti ili nacionalne svijesti. I jedno su i drugo čisto politički i, premda se mogu zasnivati na osjećaju kakvog zajedničkog nasljeđa i srodnosti, oboje imaju karakter javnog akta, a ne subjektivnog iskaza o ličnim osjećanjima.

Pripadnost Crnogorskom zboru, naravno, nije značila negiranje subjektiviteta pojedinačnih plemena i nahija. Vidimo ih kroz čitav XVIII vijek kako samostalno, organizovani oko lokalnog zbora i predvođeni lokalnim starišinstvom, saobraćaju sa mletačkim i turskim vlastima i međusobno, starijući se sami o svojim interesima, zaključuju prave ugovore⁵⁴ kojima regulišu odnose između sebe i komuna pod mletačkom vlašću ili, kao pregovaraju direktno sa stranim vladama, kao Kuči u Mlecima 1717. ili Crmničani u Beču 1779.⁵⁵ U praksi, ovakvo političko uređenje uglavnom je značilo viši ili niži stepen nasilnosti i samovolje u međukomunalnim odnosima, što većma zgražava moderni senzibilitet, ali u predmodernom pravno-institucionalnom kontekstu to ne znači „bezvlašće”, nego relativno normalno političko stanje⁵⁶; u tom je smislu istorija švajcarskih kantona uveliko uporedljiva sa istorijom crnogorskih plemena i nahija. Najvjerniji refleks ovakve istorije predstavlja dokument koji se u istoriografiji uzima za njen kraj, *Zakonik opšti crnogorski i brdski*, koji konačno afirmiše primat opšecrnogorskih interesa nad pojedinač-

⁵⁴ Tako glavari Grblja, Dobrote i Njeguša 3. decembra 1727. godine u Kotoru, „pred presvijetlijem i preuzvišenijem gospodinom Antonijom Bembom, po prevedroj gospodi mletačkoj sopraprovidurom od Kotora, i Arbanije i nad Novijem, i presvijetlijem gospodinom Danilom, vladikom cetinjskijem”, „dobrovoljno i sa najboljijem načinom ufatili su među njima i njihovijem plemenima vjeru”. Providur i vladika imali su odrediti mjesto održavanja umira i izabrati „kmetstvo po običaju zemaljskomu od 24 kmeta” „za ugasiti sve poroke koji su među rečenijema stranama poradi ubojstvih zgođenijeh i zuluma učinjenijeh”. Prekršioća vjere dužno će biti „pleme komu je podložan” predati na pravdu sovraproviduru; Milović, op. cit., pp. 70–1. Slično tomu, vladika Danilo 1721. „pohvaljuje” samostalan umir između pojedinih bratstava Maina, Pobora i Bjelica; *ibid.*, pp. 45–7. Godine 1719. presuđuje spor između Crnogoraca i Dobročana zajedno sa hercegovačkim vladikom Stefanom Ljubibratićem, podložno sankciji kotorskog providura; Petar D. Šerović, „Jedna presuda vladike Danila i vladike Stefana Ljubibratića”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1956, pp. 303–5.

⁵⁵ Kao zanimljiv prikaz političkih odnosa na višem političkom nivou između ne sasvim nezavisnih međunarodnih subjekata može poslužiti članak Vuka Vinavera, „Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII vijeka”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1956, pp. 42–77.

⁵⁶ Učestale žable vladikâ na karakter i ponašanje Crnogoraca nijesu upravljene protiv njihovog načelnog prava da se staraju oko svojih komunalnih interesa u okviru plemenâ i nahija, nego protiv zloupotreba te samostalnosti. Čini mi se da na tu razliku nije dosad ukazivano.

nim komunalnim, ali bez negacije postojećih bratstveničkih, plemenskih i nahijskih afilijacija. U državi koju je predvodio Petar I, plemena su i nahije i dalje njeni konstitutivni elementi, što se da vidjeti po formi javnih akata koji se uvijek nahijski potpisuju i „ratifikuju”.

Sposobnost nezavisnog političkog djelovanja u crnogorskim ili plemenskim i nahijskim okvirima ne znači, međutim, da su te komune imale svojstva suverenih subjekata. Njihova nezavisnot nije bila „anarhična”, niti je njihova sloboda po sebi bila znak suvereniteta; takvo se nešto može samo tvrditi na osnovu jednog anahronog učitavanja naših međunarodnopravnih principa u okruženje u kom im nije mjesto. Najprije, ne postoji nikakva pretenzija ni u jednog vladike da osporava vlast, upravnu i sudsku, providurâ koju smatra izvedenom iz po rangu kraljevske duždeve vlasti: naprotiv, ona se svagda potvrđuje; ⁵⁷ protivljenje turskoj vlasti moglo se temeljiti na neprihvatanju pojedinačnih njenih akata ili na mržnji i preziru za nju, ali nikad formalno-pravno.⁵⁸ Velika politička ideja naših osamnaestovjekovnih vladika nije bilo zasnivanje nezavisne i suverene nacije-države, nego sređivanje postojećih domaćih prilika sa osloncem na novog vanjskog suverena koji bi odmijenio „čestitog Otmanovića”, bio on dužd, „Hristijanski car” ili ćesar. Sve će nam to izmaći opažanju ako ne načinimo mentalni napor da shvatimo ozbiljno ove predmoderne ljude i predmoderne ustanove te da ih doživimo ne kao nešto kvalitativno inferiorno i nedostatno spram sile i slave moderne nacije-države nego nešto što treba razumijevati unutar okolnosti i pojmova koji mu pripadaju.

Čini se da je postojao opšti konsensus na teritoriji mletačko-turske „krajine”, konsensus utemeljen na običajima i potvrđen takvim međunarodnim ugovorima kakav je bio Požarevački mir iz 1718, da se sve raznolike političke zajednice istočnog Jadrana, u svim njihovim oblicima, privilegijama i unutrašnjim upravnim režimima mogu nalaziti ispod principove ili careve vrhovne vlasti. Time one nijesu bile manje samosvojne jedinice, niti je njihova samosvojnost značila negaciju nadvlasti ovog ili onog vladara. Crna je Gora u tome bila specifična po tomu što je istrajno, iako formalno „zamalo turska” (da parafraziram vladiku Danila), iskala drugih suverena na strani, i time načini-

---

⁵⁷ Pjesma *Ženidba Maksima Crnojevića* možda odražava narodnu predstavu o „međunarodnim odnosima” predmodernog perioda, koja razlikuje „sedam vlaških [latinskih] kraljevina” i domen „turskoga Otmanović-cara”.

⁵⁸ Milović, op. cit., p. 99. Poznat je i primjer da je vladika Rufim u Peći izvođen pred sud zbog optužbe da je upleten u ubistvo dvojice Pećanaca u Crnoj Gori, gdje je oslobođen; Hamid Hadžibegić, „Turski dokumenti u Državnom muzeju na Cetinju”, *Istorijski zapisi*, god. VIII, knj XI, br. 1–2, Cetinje, 1955, pp. 120–3.

la jednu idejnu pukotinu ne samo u svojoj političkoj kulturi nego u krajiškom poretku koji je funkcionisao unutar svojih ustaljenih kategorija. Tomu konsensusu neka posvjedoči ovo pismo jednog turskog age vladici Danilu, koje je ovaj proslijedio izvanrednom providuru Bembu: „Karao je bosanski paša naše age zašto nijesu i oni udrili arze na Crnu Goru, a naše su mu age odgovorili: ‘mi nećemo udriti arze za vaše i za crnogorske svade, nako kad se pohaine i pođu u principa ter uzmu barjake i oružje suproč cara, onda ćemo i arze i vojku na njih’. A sad je dobro da mirujemo i trgujemo i nemojte drugo mislit, vladiko”. A opet, i pored nominalnog priznavanja „međunarodnog” poretka te krajine, crnogorski glavari često prave semantičku razliku između „naše” i turske teritorije; uticajni pop serdar Vuko Stanišić (Radonjić) razlikuje Arbaniju u koju smješta Crnu Goru i „turske zemlje”, gdje „se ne miješamo ni jedan u drugoga ide, a to zlo što se čuje na tu bandu [stranu] od Skadra i Bara što je kufin Crnici i Paštroviću, a mi tamo nikad ne idemo ni u mir ni u rat”⁵⁹. Iako je, dakle, moguće makar nazrijeti opšte obrasce i pojmove unutar kojih je bio uokviren politički i pravni poredak ovih krajeva u prvoj polovini XVIII vijeka, njih u četvoronahijskoj Crnoj Gori karakteriše fluidnost i nedorečenost koja ne treba da nas navodi da ih podvrgavamo nepridajućim im kategorijalnom aparatu, nego da ih razumijevamo upravo u njihovoj poroznosti: „mi, iako stojimo u tursku zemlju, ma sve srdce i oči imamo za poštenje i službu prevedroga principa”⁶⁰ – vjerno sažima istorijsku raspolućenost crnogorskog opštstva.

Kao što ne možemo pripisivati modernu suverenost istočnojadranskim komunama XVIII vijeka, tako je isto nemoguće javne vlasti koje su u njima postojale razumijevati i prosuđivati po kriterijumima koje bismo primijenili na vlasti modernih država. Otud često nastaje pogreška da se o vladličanskoj vlasti misli da je predstavljala makar slabašnu centralnu vlast, da je bila „teokratska” te da je bila „dinastička”, što sve, ako i nije drugo do niz praznih uzrečica koje istoričari koriste da bi pojednostavili svoj narativ, pokazuje blaženo neznanje i nezainteresovanost za predmoderne oblike društvenog i političkog života ovih krajeva. Ispitujući ove pogreške i podvrgavajući ih predmodernom kontekstu Crne Gore, pokušaćemo da dođemo do punijeg razumijevanja ovih institucija. Pođima najprije od položaja cetinjskog vladike.

Holoček je vjerovao da su Crnogorci, svjesno imitirajući ustavnu poziciju mletačkog dužda, ustanovili vladiku kao premijernog glavaru među sobom i

⁵⁹ Milović, op. cit., pp. 94 i 106.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 88.

arbitra unutrašnjih klasnih nesuglasica.⁶¹ Ta je teorija kao objašnjenje istorijske funkcije vladika većma nevjerovatna, ali bez obzira na to ukazuje na dvije važne činjenice u vezi sa tom funkcijom. Najprije, ako bismo i mogli dokazati da je cetinjski vladika konzistentno doživljavan kao makar formalno utjelovljenje crnogorskog jedinstva i premijerni glavav Crne Gore, onda ipak nikako ne bismo mogli zaključiti da je njegova vlast imala karakter centralne vlasti ili bilo kakva autokratska obilježja koja bi nadilazila sami Zbor. Drugo, ovo nam Holočekovo opažanje skreće pažnju na stvarnu posredničku ulogu koju su cetinjske vladike makar sa svog duhovnog upliva igrale u poslovima između crnogorskih i susjednih komuna kroz cijeli XVII i XVIII vijek. U tome je najbolje poslušati njihov glas da bismo mogli i u najgrubljim crtama rekonstruisati njihov položaj unutar crnogorskog opštstva.

Prva stvar koja pada u oči kad se govori o trima vladikama prve polovine osamnaestog vijeka jeste da oni ne predstavljaju početak kakvog novog perioda, kako je sklona da predstavlja nacionalna historiografija, nego produžetak jednog dugog niza vladika koji su u sličnim geopolitičkim, društvenim i idejnim okolnostima služili i kao duhovni i, od nužde, svjetovni glavari svojoj pastvi.⁶² Tako vidimo iz sačuvanih pisama vladike Visariona Borilovića s kraja XVII vijeka, koja se ni formom ni jezikom ne razlikuju bitno od pisama potonjih vladika, da je sadržina njegovih javnih djelatnosti gotovo istovjetna sa Danilovim, Savinim ili Vasilijevim. On se najprije pojavljuje kao zastupnik privatnih prava stanovnika Crne Gore pred mletačkim vlastima.⁶³ Kao i potonje vladike, on moli za materijalnu pomoć mletačkih vlasti u crnogorskim poslovima,⁶⁴ te učestvuje u mirenju i posredovanju između komuna⁶⁵. Složenost njegovog položaja na krajini između Turaka i Mletačke razotkriva prisustvo turskog glavara na Rijeci koji izvanrednom providuru Giovanniju Calbu obećava „ot Ceklina, i od Ljubotinja, i ot sve Riječke nahije” vjeru u primirje koje je vladika isposlovao. Iako

⁶¹ J. Holoček, *Crna Gora*, CID, Podgorica, Izdavački centar, Cetinje, 1995, p. 13.

⁶² Prema Vuksanovom „Katalogu zetskih i crnogorsko-primorskih episkopa i mitropolita”, *Zapisi*, god. VIII, knj. XIV, Cetinje, 1935, pp. 71–3, vladika Sava II bio je 33. episkop od ustanovljenja eparhije, a 18. iza Vavile.

⁶³ Pismo od 4. IX 1685. izvanrednom providuru Antoniju Zenu, u kom u svoje i ime kneza Batrića i svih knezova Crne Gore moli za jednu Crnogorku čiji je muž poginuo u mletačkoj službi, a njoj oduzeli „nešto siromaštine što je ponesla od oca”; Milović, op. cit., p. 1.

⁶⁴ Pismo izv. providuru Petru Duodu, između 1690–91, u kom mu se moli „pošto nam svaku ljubav ispunjate, da biste nam učinili poslati tri ali četiri meštra od lacmanah za ovu kulu što smo počeli graditi, a nijesmo dospjeli”; *ibid.*, p. 2.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 3: „Idem u četvrtak da mirim Crnogorce i Bjelopavliće te bismo se dogovorili kad se otud vratim”.

pisma ne otkrivaju pojedinosti, vladika je pokušavao da, saradujući sa Mlečanima, ukloni „ovoga psa Mustafu” (Mustafa Mehmedbegović), „zašto velik strah imamo od ovoga Turčina”⁶⁶, koga vladika optužuje za smutnje u „krajini”. Vladika svoje postupke pravda naizgled machiavellističkim razlozima:

*On odisto radi svaki čas i dan o zlu kako će nas stratiti, a pošto bi to bilo, znaš koje bi poštenje bilo vašemu gospodstvu. Zato vi sam bio piso da je bolje prvo da mi njemu radimo o glavi dokle nije on nami, e radi svakako. Vaše se gospodstvo presvijetlo prvo za ovi posao oglušī, a sad ako mislite što činiti, pošljite gore u ova dva dni mladoga kavalijera... Ako li ne mislite što učiniti, a vi mi otpišite da znam i da vašemu gospodstvu ne dosađujem, a mi ćemo kako Bog da raditi za njega. Sami ćemo se domišljati kako ćemo neprijatelju sve ove krajine doć glave.*⁶⁷

Vladika je načinom većma reminiscentnim Petra I vijek kasnije, uspio da saradnjom sa providurom te zakljinjanjem crnogorskih glavara na zajedništvo i saradnju⁶⁸ postigne protjerivanje Mustafe Mehmedbegovića sa Rijeke te pobjedu nad Turcima u Komanima 1691, iza koje je trijumfalistički preporučivao Zanu Grbičiću (Bolizi) za darivanje „naše Hristijane” koji će mu donijeti „obilježje ot deset glavah”⁶⁹. No bez obzira na njegovu preduzimljivost, vladika Visarion nije tek spletakar silom prilika odjeven u monaško odijelo, nego više puta nastupa u duhovnom svojstvu, katkad i sa dvojicom drugih vladika, radi zastupanja crnogorskih lica pred mletačkim vlastima. Kakvi mu se god lični i politički kvaliteti mogli pripisati, on je ipak djelovao u svojstvu cetinjskog vladike i pravio razliku između duhovne i svjetovne vlasti, standardno se tužeći na nasrtaje na crkvenu imovinu.⁷⁰ On nije ni prvi ni posljednji vladika koji na smutnoj „krajini” istovremeno djeluje i kao političar i kao duhovnik.⁷¹

Ni u jednog, međutim, takvog vladike nećemo naći pretenziju na isključivu svjetnovnu vlast, pogotovo ne zasnovanu na vjerskim razlozima.⁷² Iako

⁶⁶ *Ibid.*, pp. 1. i 3.

⁶⁷ *Ibid.*, p. 3.

⁶⁸ *Istorija Crne Gore*, eod. loc., p. 202.

⁶⁹ Milović, op. cit., p. 6.

⁷⁰ Pismo izv. providuru Pjetru Duodu, iz aprila 1691; *ibid.*, p. 5.

⁷¹ Niti su jedino crnogorske vladike imali takve karijere; hercegovački vladika Savatije ratovao je za Mletačku po cijeloj Dalmaciji i od Zana Grbičića (Bolize) tražio „svijetlu knjigu” koja bi mu to napismeno potvrdila; Slavko Mijušković, „Jedan dokument o učestvovanju mitropolita Savatije [sic] Ljubibratića u bitkama Morejskog rata”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knjiga IX, Cetinje, 1953, pp. 266–9.

⁷² U pismu Ijeru Papiću (Buchii) od 21. V 1725. ili 1726, vladika Danilo kaže: „A ja vidim da vaši biskupi sjede u miru i u poštenju, a ne kmetuju, no uče i predikaju. Tako je i nami re-

u titulacijama u javnim aktima cijelog crnogorskog opštetva vladike gotovo uvijek imaju prevashodstvo nad svjetovnim vladarima, čak i kad se ti glavari, poput spahije Draga Nikoličića ili kneza Batrića, nazivaju prvim knezovima Crne Gore, dokumenta nam ne daju razloga da vjerujemo da su vladike nad njima imale „vrhovnu vlast”. Zapravo, naša trojica vladika iskazuju dosljedno razdvajanje svjetovnih i duhovnih nadležstava izričitošću i tvrdoglavošću na kojima bi im mogli pozavidjeti savremeni ideolozi sekularizma⁷³, kad kad se služeći upadljivo nevjerovatnim argumentima⁷⁴. Nepovredljivost njihovih crkvenih prerogativa, bilo od turskih i mletačkih vlasti bilo od crnogorskih knežina, bila je, na koncu, i preduslov njihovog političkog upliva, koji je najvećim dijelom počivao na njihovom duhovnom ugledu. Niti se mogu te vladike optužiti da nijesu revno i prilježno, iako ne uvijek spretno, opsluživale svoje crkveno nadležstvo koje je široko nadilazilo granice Crne Gore; njihova je duhovnost, ako i nije pretjerano učena, dirljivo hrišćanska i ljudska, a njihovo insistiranje na svojim crkvenim pravima nije lišeno iskrene brižnosti za svoju pastvu. Bez obzira na njihove šire ingerencije, koje su ih stavljale van pukih okvira Crne Gore, njihov je izbor, u konačnoj instanci, zavisio od Crnogorskog zbora. Taj izbor, opet, nije značio pravo miješanja u crkvene poslove, bilo po vizantijskom modelu „simfonije” bilo po protestantskom (i nikolinskom) modelu podržavljenja crkve, kao što nije značio prijenos ili priznavanje kakvih posebnih vladarskih prava vladici.

O tome kako su cetinjske vladike sebe doživljavale spram svjetovnih vlasti, mletačkih, ruskih, pa i turskih, te crnogorskih plemenskih glavara, može najbolje poslužiti sama forma i retorika njihovih pisama, koja nikad ne propu-

---

čeno ot Boga, a Vami je rečeno i drugoj gospodi da mirite, da kastigate krive, a bez licemjerja”, Milović, op. cit., p. 53. Opet, Gabrielu Boldùu, 10. VII 1727: „Mi smo vareni i pečeni ot truda i muke pomeždu ovi narod, zašto nemamo što dijelit, no su svi naši po duhovnoj vlasti, a pak su svi vašeg presvijetlog gospodstva po svjetovnoj vlasti. Valja ih jednako karat”; u tim prijekorima, ipak, „mnogo smo ih učili i karali da poslušaju prvo Božije zapovijedi pak i gospodske”; *ibid.*, pp. 63–4. Vladika Sava iskazao je istu koncepciju podjele duhovne i svjetovne vlasti u pismu izv. providuru Albrizziju od 25. IX 1744: „ti si im princip i gospodar ot tijela, a mi smo ot duše”; *ibid.*, p. 161.

⁷³ „Buduć ja ne stavljam ruke u principove stvari, nadam se, da ni princip neće u moje crkvene”, piše Sava u Kotor povodom smutnje nastale u Paštrovićima oko imenovanja novog igumana Manastira Praskvice; Petar D. Šerović, „Uloga mitropolita Save Petrovića u rješenoju spora Paštrovića o imenovanju starješina manastira Praskvice i Gradišta 1777. i 1778”, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, sv. 2, Podgorica, 1965, p. 371.

⁷⁴ „[O]d starih vremenah imamo pisma od pape rimskago ot Lava četvertago [847–855 – V. U.] da mitropolit skenderiski i primorski jest najstari u Srbiji, i Bosni i Bolgariji”; pismo Vasilijevo izv. providuru Valeriju Antelmiju od 28. X 1751; Milović, op. cit., p. 255.

štaju da naglase svoju dužnost u revnom i odanom služenju svojim svjetovnim gospodarima, iako tu dužnost ne treba razdvajati od karitativnog i uslužnog poimanja sopstvenog duhovnog poziva u jednog osamnaestovjekovnog monaha niti od uobičajenih onovremenih formi opštenja: „Ne mogu nigda zaboravit ni ostavit moju slabu i nejaku službu koju smo naučeni služiti i prikazivat svakomu mojemu gospodaru koji je bio u tu uzvišenu vlast. Zato ne manjkavam ni sad pokloniti se s ovom našom poniženom knjigom vašemu preuzvišenomu gospodstvu, čekajući kojigod glas ot vašega preuzvišenoga gospodstva koji bi nas učešio i razgovorio od velikoga mojega truda koji podnosim u ovu krajinu”⁷⁵. O tome kako je vladika Danilo koncipirao svoju vladličansku ulogu, može se izričito i nedvosmisleno iščitati iz njegovog pisma Jovanu Puškaru u Budvu: „Žalostiju, i plačem, i ridanijem i skorbiju održal jesam za ta mošnji jadni i žalosni narod... Prvo mi pečal i skorb nanesoše neki naši imenom Hristijani zovući se knezovi i boljari, koji turskomu lašteniju vjerovaše, i narod razavriješe, i Turke u zemlju uvedoše... Druga me skrb postiže od nje ne lažebratije, koji nijesu Svetomu Duhu kaluđeri nego svojemu tijelu i koji bi radi da jezici [pogani] va veki obladaju... Treća me skrb najviše opečali: teškije slezi sirot i vadovic plačušte i ridajušče nas radi”⁷⁶. Tu ne vidimo „nacionalnog radnika” ili dalekozornog državotvorca nego brižnog duhovnika koji se stara o svom životnom pozivu. U svojim javnim istupima, vladika se ne nameće kao svjetovni knez drugim knezovima, nego pokušava da ih privoli da žive „con ogni sorte di Christiani amorevolmente et in pace”, te da „ossequiate li nostri calogeri, amate li preti, e li nostri poveri vecchi che hanno perduto il loro consolatore Daniele”⁷⁷. U jednom pismu iz 1726, vladika Danilo pobraja svoja prva i najiskrenija nastojanja: „Žudimo mir u krajinu, žudimo i veliko želimo mir i ljubov među svetim crkvam, žudimo i želimo koristi i počasti i stimi gospodskoj, a u to me sve uči ljubov Hristova i djelo arhipastirsko”⁷⁸. Mir među komunama, politička stabilnost i dobri odnosi izme-

⁷⁵ *Ibid.*, p. 85.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 36.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 40. Gdje se i čini da ima vlasti nad svjetovnim glavarima, kao u primjeru popa Bogdana od Građana, „kapa od zlijeh ljudi”, koji su „rebeli i otmjetnici Boži i gospodski”, koga je vladika, pošto se ovaj „zločesti” pop pokajao i zakleo da će „vjerno služiti gospodina Boga i prevedrog principa”, „pomilovao” i poslao da primi mletačke plate koje su mu sljedovale, opet je jasno da je to pomilovanje dao kao nadležni arhijerej, a ne pak svjetovni vladar, te da djelotvornost tog pomilovanja kod Mletaka počiva na njegovom ličnom uticaju a ne formalnim ingerencijama; *ibid.*, pp. 90–2.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 58. Isto tako u pismu Antoniju Bembu od 12. XI 1727: „Ja se nahodim teško mučan, jer sam hrom; ne mogu po gorah i plješi, ni na konja hoditi, a ne bih se lijenio, Bog

đu crkava: ne bismo mogli poželjeti izričitijeg iskaza o vladčinim najintimnijim žudnjama i predstavama o društvenom i političkom poretku. Bez te predanosti i okrenutosti svojim bližnjima ne bi bila ni bila moguća njegova spolj-nopolitička dalekozornost.

Vladika Danilo u standardnoj nacionalnoj historiografiji često je predstavljen kao kakav revolucionar u unutrašnjim i spoljnim poslovima Crne Gore zbog svojih uspješnih ruskih i austrijskih misija. Možda su te misije uistinu na dugi rok imale revolucionarni značaj koji im se naknadnom pameću može pripisati, ali kad sagledamo vladiku Danila u njegovog neposrednom institucionalnom i idejnom okružju, vidjećemo da se on ne razlikuje mnogo od svojih prethodnika i nasljednika. Ma što je mogao nazrijeti u svijetloj budućnosti za svoj narod i vjeru, njegov je svijet dominantno bio ispunjen predstavama i vrijednostima koje nijesu moderne nego izrazito predmoderne. Isto važi i za njegovog neposrednog nasljednika, vladiku Savu, tog jedinog petrovićkog vladiku sa izrazito negativnim historiografskim sudom o sebi. Iako je njegova ličnost možda manje dojmlija jednom nacionalno svjesnom devetnaestovjekovnom ili dvadesetovjekovnom istoriku nego Danilova ili Vasilijeva, vidjećemo da njega more isti problemi te da ih i on pokušava riješiti unutar istih institucionalnih, pravnih i običajnih obrazaca, ukliješten istim bezizlaznim predikamentima. „Mi nemamo tamnice ni gvozdijeh, a nauk i sjet malo slušaju, a Bog zna mi ne manjkamo tijem”, veli vladika Sava u jednom od svojih najranijih pisanih nastupa u svojstvu vladike. Njega je Dolgorukov pod starost mu opisao kao „dvoličnog, lukavog, glupog, zlobnog, nesposobnog, pritvornog, a najgore je što je lakom na novce, pa makar bi to stalo i narodnog krvoprolića”⁷⁹. Naša ga historiografija obično prikazuje kao čovjeka skućene državničke vizije, političke neodlučnosti i nezdrave vezanosti za Mletačku („kao da se vjenčao sa Republikom”, veli Stanojević⁸⁰) i negativno ga upoređuje sa energičnijim, preduzimljivijim i smionijim Vasilijem.⁸¹ To su, uopšte uzev, anahro-

---

zna, za umirit krajinu, ne bih gledao lastoću, ne bih gledao visokost i gospodstvo, nego bih apostolski pješice hodio, i učio i mirio, nego kako priđe više rekoh, pristigoše nas trudi i bolezni. Ne možemo se nakanit uru hoda poći, a knjige bez človjeka ne slušaju”; *ibid.*, p. 69.

⁷⁹ Durković-Jakšić, op. cit., p. 69.

⁸⁰ *Vladika Vasilije...*, p. 94.

⁸¹ „Vasilije, maštovit, nestrpljiv i pun planova, nije se mirio sa Savinom promletačkom politikom, koja je više podsjećala na međuplemenske zađevice nego na smišljenu i zrelu politiku sa određenim ciljem. Živjeti u sjenci mletačkog krilatog lava, bez ambicije da se nešto izmijeni, značilo je produžavati jedno stanje koje je Crnu Goru vodilo iz poniženja u poniženje.” *Ibid.*, pp. 94–5. Autor se ovog članka pita kako su se tog sopstvenog i državnog poniženja uspijevali poštedjeti Savini nasljednici, napose oni koji su u Crnoj Gori zavodili ti-

ni i neopravdani istorijski sudovi koji namjerno ignorišu složenost istorijskih prilika i neponovljivu naročitost ovih ličnosti za račun stvaranja kakvog teleološkog istorijskog narativa.

Vladiku Savu vidimo ne manje energičnog i preduzimljivog od Danila u umirivanju komunalnih zađevica i intervenisanju kod mletačkih vlasti; on je, štoviše, u tome i uporniji: „Mi smo delongo pisali glavarima da se to vrati i da se đusta ta rabota, zašto je mene težka ta svađa i ta mutnja što se čini među krajinama i glavu mi slomiše. Žalimo sebe, ma veće žalimo presvijetlo i preuzvišeno gospodstvo e ti glavu lome nego i sebe. Nama je Palina prijatelj stari, ma ga nahodim kriva, zašto nije doma počinuo dokle se rabota đusta. Njegovo ne bi poginulo, a ti si princip što zapovijedaš valja svaki da obedi (od *obedire*) i da sluša”⁸². Vidimo ga gdje 1739. sudi, na zahtjev grbaljskih glavara, u „građanskom” sporu između Manastira Podlastve i dvojice Pribilovića, oko posjećene manastirske mazge, te gdje onda 1746. mijenja presudu zbog lažnih svjedočenja koja su mu podnijeli grbaljski guvernadur i iguman.⁸³ Neumoran je u napominjanju Mletaka ranijih svojih i crnogorskih zasluga za prevedrog principa, što treba prije da nas navede da se zapitamo o diskursima unutar koji je pokušao da ostvari svoje naume nego o njegovom karakteru: „A ti si princip. Moš činit kako hoćeš, ma se nadamo da ćete pogledat i na našu službu štogođ koju smo vazda prikazivali principu”⁸⁴. Još je neumorniji u zastupanju „jadnijeh i pravijeh” da ne stradaju na „pravdu Božu”⁸⁵ od „špijuna koji se broje oficijali i dohturi”, zbog čega „na nas glavari prinose svaku laž”⁸⁶. Niti je uvijek pomirljiv i slatkorječiv sa Mlecima, kako se obično predstavlja: „Kamo tvoja vljernost što si učinio među Paštrovićima i Grbljanima? Kamo tvoja gospodska zapovijed? Metnuše Grbljani sve pod noge. Ako to ne osvetiš, ti ne mož ovom krajinom zapovijedat i vjeruj mi, gospodine prepoštovani, ako se ovi čojak sad ne plati i životinja, svu ću zemlju skupit da to svete, za-

---

ransku vlast uz pomoć stranih subvencija. Jedan osamnaestovjekovni monah nije mogao drukčije koncipirati svoju čast nego kroz skrušenost i samoponiženje, te se teško ikakva sramota koju je Crna Gora mogla pretrpjeti pod znamenom Markovog lava može uporediti sa njenim voljnim slugeranjstvom Rusiji u posljednjim decenijama svog nezavisnog postojanja.

⁸² Milović, op. cit., p. 113.

⁸³ *Ibid.*, pp. 120. i 179. Ovo je potonje pismo utom zanimljivije što otkriva da je vladičine sentencije potpisivao predstavnik mletačkih vlasti.

⁸⁴ Pismo izv. providuru Marku Queriniju od 5. II 1739. ili 1740; *ibid.*, p. 124.

⁸⁵ Primjerice u nekoliko pisma istomu Queriniju radi Maina, *ibid.*, pp. 131–3.

⁸⁶ Pismo izv. providuru Giovanniju Albrizziju od 30. V 1742; *ibid.*, p. 143.

što neka crkve s mirom stoje. Neću da crkve miješaju sa zlijema ljudima⁸⁷; ili opet, kad se žali na samovolju grbaljskog guvernadura Đura „z družinom”, koji „sve knjige i sud staroga guvernadura razuraju”, Sava stavlja jednostavan izbor pred providura Albrizzija: „Sad ali vi, ali oni za providura. Ta se sila podnijet ne može⁸⁸”.

Kod njega nalazimo i većma izričitu formulaciju vladičanskog utjelovljenja crnogorskog jedinstva: „Ja sam oni prvi i vljerni sluga momu prevedromu principu i biću, a tko će lagat, neka laže. Sve će se znat, a biskupi su ovojzi krajini vazda bili glava i biće. Neka se nitko ne vara ni misli drugo... I neka mene ne prijeti nitko! S pomoću božom ja se ne bojim dokle su mi dvanaest hiljad Crnogoracah što imam u moju državu⁸⁹”. No ovo, čini mi se, više pretenduje da učvrsti položaj mitropolita kao glasnogovornika i predvodnika Crnogoraca u mletačkoj službi nego da afirmiše njegovu svjetovnu vlast nad njima. Riječ država ovdje je nesumnjivo upotrijebljena u gore razjašnjenom značenju nego kao nadobudna prednajava moderne državnosti.⁹⁰ Istovremeno, u svom pismu spuškim agama, vladika Sava ne osporava nominalnu tursku nadvlast nad Crnom Gorom: „Peškera niti je Crnogorac, niti stoji u toprak [zemlju – V. U.] crnogorski, nego stoji kod mora u mjesto principovo, te pišite providuru i kavalijeru, ali Grbljanima. I neka vi za to odgovore, a careve ljudi poradi principovijeh ne zadijevajte e nije pravo⁹¹”.

Iako pitanje njegove „državničke” učinkovitosti zaslužuje da se još jednom preispita u svjetlu jednog nepredrasuđenog iščitavanja originalnih dokumenata, vjerovatno nećemo pretjerati ako vladiku Savu razumijemo kao činioca stabilnosti i mira na osamnaestovjekovnoj mletačko-turskoj krajini. Sukob njegov i Vasilijev oko Nikolina Grbičića (Bolize) i Vasilijeve misije u Ve-

⁸⁷ Pismo Vincenzu Grittiju od 4. I 1748. *Ibid.*, 196.

⁸⁸ Pismo od 1. IX 1742; *ibid.*, p. 151.

⁸⁹ Isto Queriniju od 32. XII 1739. ili 1740; *ibid.*, pp. 125–6.

⁹⁰ Istom Queriniju veli vladika Sava „[m]i imamo državu našu koju smo vizitali, pak ćemo i opet, ako Bog da, kad nam vrijeme dođe... nije nam zabranjeno ot prevedroga principa bilo dosad, ni će posad, zašto smo mi bili i bićemo vljerni sluge prevedroga principa, i vljerno ga služili, i mnogo krvi za njegovo poštenje prolili, i blaga izgubili i isti manastir na Cetinje što su nam Turci raskopali, a sve poradi službe prevedroga principa u doba kada je bio Erica na Cetinje i Grbičić, ma to ne žalimo... [M]i faleći Boga i u zdravlje prevedroga principa, imamo državu našu što su naša prva braća biskupi držali, i to mi držimo i držaćemo”; *ibid.*, p. 136. Kad se, dakle, sudi o državništvu Savinom možda ne bi valjalo ispustiti iz vida kakvu on državu ima prije svega u vidu: *дръжаву* iz osnivačke povelje Cetinjskog manastira.

⁹¹ *Ibid.*, pp. 126–7.

neciju 1744. nije do kraja razjašnjen, ali je nesumnjivo da je kroz sve sporove i pregovore sa mletačkim i turskim vlastima kroz četrdesete i pedesete bio u samom središtu zbivanja: „od kad se vladika Sava vratio sa puta nije se dogodilo nikakvo zlo ni pometnja u ovoj krajini kao što se događalo dok je bio na putu”⁹². Vasilijevi izgredi možda jesu navijestili promjenu opštih prilika u Evropi i pravac u kom će se Crna Gora sve više okretati, ali je u međuvremenu djelovanje vladike Save omogućilo da, unutar datih okolnosti i predikamentata, Crna Gora uopšte mogne dočekati taj budući smjer. Kako je zastupanje crnogorskih privilegija izvedenih iz vjerne i odane službe Republici bila dominantna ideologija kojom su se u ovom periodu vladika Sava i glavari služili spram predstavnika mletačke vlasti, možda se u toj konzervativnoj namjeri da se očuva postojeći poredak i sistem vrijednosti nahodi još jedan motiv za grubo razotkrivanje Vasilijevih prevara pred domaćim i stranim vlastima.

Teologija je Savina neučena i prizemna, ali nije teško u njoj prepoznati duboko hrišćanski uvid u predikamente ovog svijeta koji nije mogao ne uticati na formiranje njegovog svetačkog nećaka⁹³; još važnije za ovaj rad, ta njegova vjerska upućenost na žive ljude i neposredne prilike u svom okruženju govori nam mnogo i o njegovim političkim nazorima i, usudujem se dodati, karakteru. Našla mu se ova ili ona lična mana, teško da se za njega može reći da je nemilosrdan i nemaran spram ubogih, ili da je više no obično loš hrišćanin. Njegove iskaze o odnosima dvaju crkvenih obreda ne bi mogao nadmašiti ni današnji ekumenista po njihovoj pomirljivosti niti dogmata po njihovoj pravovjernosti. „Zakon je vaš svet i dobar, ma nijesmo ni mi pogani, nijesmo Turci, no smo kršteni u zakon svet i dobar grčaski, i mi stojimo na podumentu, kako nam zapovijeda crkva vastočna.”⁹⁴ „Mi kakvi smo gođ, istini poznanaj nijesmo protivni, ni zakon rimski hulimo, a boljemu veselimo se da ćemo biti ujedno kako smo i bili”, veli povodom jednog sporu oko katoličkih preobraćenika u pravoslavlje; „[a]ko zbilja velite, što ne vljerujem, da smo mi izgubljeni i oni koji se obraćaju u zakon šćavunski”, vladika ponešto ironično

⁹² *Istorija Crne Gore*, eod. loc., p. 307.

⁹³ Isto tako i Danilova; upoređujući sebe sa biblijskim prorokom Danilom koji je spasio „pravednu Sosanu od nepravedne laže onijeh starac”, Danilo oštro zabranjuje svako „pupliko” suđenje o moralu pojedinačnih žena, što spada u crkvena posla: „Tako i za tu ženu ili je grijesna ili pravedna, ne tiče to da se s toga ta ludi narod buni i muti, ni da to cerka. To je predato duhovnomu sudu da svakoga liječi... Svi smo ot ženah rođeni. Valja da se stidimo i čuvamo ot takvijeh nepravednijeh i ludijeh riječi ako ćemo poštiti i čast držati svojijema materam i sestram. Ovo je slovo krupno i čatovno. Može se dobro čatiti i dobro razumjet, ako je i ot slaba arhijereja”; Milović, op. cit., p. 50.

⁹⁴ Pismo Marku Trevisanu, od 31. XII 1738; *ibid.*, p. 119.

predlaže da se svi preobraćenici vrate na silu u zakon koji su rođeni, „no valja promisliti hoće li ne poslušati”: „ja vas pitam koji zakonu i rimskomu i grčaskomu nanosim svako poštenje jednoj crkvi katoličanskoj koju ne dijelimo ni možemo, a moj dragi brate, i priđe je bilo i biskupah i arcibiskupah, ma ovijeh rabotah bilo nije, niti je pravo da ulazi skandala u puk.”⁹⁵ Iz svih njegovih iskaza, vjerskih ili političkih, izbija istovremeno umilnost, skrušenost, tvrdo glavost i pokoji vrištav ton, što ga nikako ne može preporučiti nacionalnim istoricima koji vole „jake” i „ozbiljne” ličnosti, ali nije otud manje vrijedno sasjećanja i razumijevanje nekom ko nema nacionalne i državotvorne preokupacije u proučavanju istorije.

Vladika Vasilije III predstavlja možda najživopisniju pojavu u inače živopisnom nizu crnogorskih predmodernih vladika, ali ne treba ni na tu njegovu posebnost previše polagati; on je po svojim predstavama, vrijednostima i vrlinama i manama većma nalikovao svojim prethodnicima, čemu mogu svjedočiti dokumenti koje je iza sebe ostavio. Ako je bio obdaren bodrijom i bujnijom maštom no obični njegov onovremeni sunarodnik, to ipak ne mijenja činjenicu da je njegov ukupni svjetonazor bio kao većine ljudi oblikovanih na tom istorijskom i kulturnom prostoru. I njegovu političku inovativnost i odvažnost treba možda još jednom prevrednovati u izvornom mu kontekstu i u poređenju sa gotovo jednako smionim praksama drugih osamnaestovjekovnih i ranijih vladika, ali nas ovdje zanima što možemo o pitanju samodoživljaja Crne Gore XVIII vijeka doznati iz njegovih predavki, pisama i propagandnog materijala. Iako važi za notornog falsifikatora, i premda ga Piščevićevi *Memoari* ne slikaju ni u najmanje laskavom svijetlu, nama čak i njegovi falsifikati mogu biti od velike koristi u rekonstrukciji izvornih predstava i institucija osamnaestovjekovne Crne Gore. Kada Crnu Goru definiše kao „jedan opšti zbor naroda”⁹⁶ ili „jednu naročitu republiku”⁹⁷, Vasilije dotjeruje faktičko stanje na isti način kao i vladika Sava kad govori o „opštstvu crnogorskom” ili o „slobodnom principatu crnogorskom”⁹⁸. Međutim, ni jedan ni drugi ne falsifikuju fundamentalnu činjenicu Crne Gore kao narodnog zbora. I „opštstvo” i „republika” i „principat” znače jedno te isto: republikansku političku zajednicu gdje je narod nosilac vrhovnog autoriteta. Ono što je problematično u ovakvom predstavljanju Crne Gore na strani nije sa-

⁹⁵ *Ibid.*, p. 235.

⁹⁶ U *Cetinjskom ljetopisu*; ovdje dato po Čedomir Bogičević et al., *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, Službeni list RCG, Podgorica, 2002, p. 195.

⁹⁷ U predstavi Mariji Tereziji iz 175; ovdje dato po *Istorija Crne Gore*, eod. loc., p. 327.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 328.

bornost njenog identiteta – ni vladike se ni glavari ne predstavljaju monarhijskim ili aristokratskim vladarima – nego njena formalna nezavisnost po kojoj bi se imala pravo nazvati „principatom”. Zato su sve ovakve predstavke i memorandumi, uključujući i Vasilijevu *Istoriju*, imale za cilj da daju istorijski legitimitet postojanju tog opštstva i da pokažu da je ono slobodno iskati novog suverena/sizerena.

Istu logiku razotkrivaju i pojedini crnogorsku dopisi mletačkim vlastima, koji su mnogo bolje poznavale crnogorsku zbilju od ruskog ili austrijskog dvora. Kad razvrgava Vasilija kod mletačkog dužda i providura Donaa, Sava ga predstavlja kao lažnog „inbašadura” koji je pošao „po samoj njegovoj pameći bez znanja sve krajine Crne Gore”⁹⁹, te „pisa u prevedri Senat lažive knjige i pritisnuo falsijema mohurima ot svijeh glavara, a glavari to ne znadu”¹⁰⁰. No nam ove Vasilijeve laži mogu otkriti mnogo relevantnije istine nego istoričari koji se upinju oko tačnosti pojedinosti, a imaju krivu i pogrešnu viziju istorije. Sama činjenica da je Vasilije morao da se izdaje kao zastupnik sve Crne Gore, „ot krajine vlastnik”, te da falsifikuje dokumenta i pečate da bi stvorio taj utisak, govori o načinu na koji je Crna Gora bila razumijevana i od onih koji bi trebalo tog Vasilija da šalju i od onih koji je trebalo da ga prime. Sva-ko pravo predstavljanja Crne Gore, ili ma koje njene konstitutivne jedinice, izvedeno je načelno iz njene zbornosti. Izrazi te zbornosti mogli su poprimiti ovaj ili onaj retorički ili ideološki oblik, biti prisvojeni od vladike ili svjetovnih knezova, ali je njena logika jasna. Kad 1747. oštro protestuju kod izvanrednog providura Vincenza Grittija zbog nasilja kom su bili izloženi u Kotoru, crnogorski glavari napominju da „ovo ne piše jedan komun ali dva no sva provincija Crna Gora koja malo zna za ovce ali koze njeguške koje im pasu u Primorje, no gledamo sva krajina svoje poštenije”; „naš zbor od sve Črne Gore” predstavlja okvir unutar koga glavari sebe pompezno titulišu „mi po milosti Božijej guvernadur i serdari, knezovi i glavari od sve Črne Gore koji primamo vlast i starješinstvo u našoj provinciji blagoslovenijem presveštenago mitropolita cetinjskago gospodina Save”¹⁰¹; u jednom se ranijem pismo iz iste godine titulišu kao „mi guvernadur, i serdar, i knezovi i starješine ot svijeh komunitadnih Crne Gore” i „mi sva krajina Crna Gora”¹⁰².

⁹⁹ Pismo duždu od 20. XI 1744; Milović, op. cit., p. 164.

¹⁰⁰ Pismo izv. providuru Marinu Donau od 29. XII 1745; *ibid.*, p. 174.

¹⁰¹ Pismo od 7. XII 1747; *ibid.*, p. 192. „Božjom će milošću” vladika Sava izdati pasoš dvojici Crnogoraca kojima potvrđuje da su „iz našeg slobodnog knjaževstva”, a „obojuca iz plemićke crnogorske porodice”; Stanojević, *Vladika Vasilije*, p. 35.

¹⁰² Pismo Grittiju od 11. VI 1747; Milović, op. cit., p. 185.

Ako o vladikama ne možemo govoriti kao o modernim državnim vlastima, još manje možemo tako poimati svjetovne glavare plemena i nahija. Istina, oni su mogli u svom plemenu ili Crnoj Gori ili pak šire, imati veliki lični upliv, ali je njihova vlast unutar plemena proizlazila iz opšteg plemenskog konsensusa, te je i njihova primarna dužnost bila spram pripadnika svojih komuna. Neki su se, kao guvernaduri, umjeli ličnom pameću ili opštim dužnostima izdići iznad pukih komunalnih interesa i starati se, poput vladika, o opštim crnogorskim interesima, ali nijedna javna funkcija crnogorskog opštstva nije imala karakter moderne centralne vlasti. Nije predstavljalo u prvoj polovini XVIII vijeka ništa čudno da knezovi u ime komune traže pravdu u mletačkih vlasti, kao bjeloški knez Vučeta na početku druge decenije XVI-II vijeka: „Ovo vam pisasmo i ovo ištemo u vaše milosti da nam činiš naplatiti našega čovjeka koji je odavno poginuo, a Lastovljani da nam vrate plijen, a mi njima da platimo čovjeka što god reku dobri ljudi. I ako ćete nam ta plijen izvaditi, eto vi božja vjera, svi ćemo doći u Kotor na mir kada nam vi zapovijedite”. Uticajni knez Savić Petrović 1737. traži posredovanje Antonija Trevisana radi umira Bjelica i Ozrinića. Sami Vasilije Petrović traži 1740. od Querinija da „kako i prekrasni Josif koji prepita Egipat va vreme gladi”, smiri njemu „nepokorne” sinove Stanoja Đurova „Slomipeste”, iz plemena „superbijeh Cetinjana”, koji nasrću na manastirsku čeljad: „Zato, gospodine, molim preuzvišeno vaše gospodstvo da biste mu stavili špiju kad dođe pred Kotor da ga patulja ufati i stavite ga u tamnicu da postoji u hlad dokle dođu Cetinjani da ti se poklone i da se umudri kako je na sveštenike metat puškama”¹⁰³. Staniša Stanišić (Radonjić) preporučuje se 1742. po smrti svog oca popa serdara Vuka izvanrednom providuru Albrizziju „da me ne biste zaboravili poradi ljubavi Božje i službe moga pokojnoga oca”, „vaše preuzvišenosti vjernoga slugu i sudita”¹⁰⁴. Istom će Albrizziju koji mjesec kasnije pisati, „na ime našega guvernadura Vukadina i serdara Savića i ostalih knezovah i glavarah ot Crne Gore”, da „na ovu krajinu za našega zapovjednika nikoga ne poznajemo drugoga nako vaše preuzvišeno gospodstvo i našega soprintendenta i kavalijera Grbičića kako u naše proveđije piše i molimo vas, preuzvišeni gospodine, nemojte činiti da smo drugome nikome podložni nako vama”, uprkos lošem tretmanu

¹⁰³ *Ibid.*, p. 130. Tako isto 13. februara 1749. traži od mletačkih vlasti da primoraju nekog Sjekloću [Svetloću] da vrati neku pozajmicu kojoj je Vasilije bio jemac, da ne bi zajmodavac Nikola Kažanegra „sforc[ao] temeljitom pravdom mene da mu platim kao jemac”; Đorđe D. Milović, „Neka pisma vladike Save i Vasilija Petrovića”, *Istorijski zapisi*, god. X, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1957, p. 278.

¹⁰⁴ J. Milović, op. cit., p. 142.

u Kotoru gdje su ih lokalne vlasti podvrgle poniženjima „kako rebele i jeđupke”¹⁰⁵. Stanišu ćemo vidjeti gdje sa žabljačkim dizdarom pregovara o haraču za Katunsku nahiju i poštedi Crne Gore od turske invazije: „I kad uzesimo se za ruke za vjeru, reče mi: Serdaru, ako ćeš me prevarit za svitu, ubio te Bog. A ja mu odgovorih: Amin, ma ako ćeš i ti mene prevarit za vojsku, ubio njega Bog. I tu mnogo smijeha bi, i veoma se silan Turčin viđaše”¹⁰⁶. Serdar će Staniša praviti važnu razliku između svojih ratničkih obaveza („moja je dužnost u vrijeme ot rati da sam pred vojskom i da vojsku naređujem, ako bi mi bastalo”) i onih u vrijeme mira, gdje se osjeća obaveznim odgovarati samo za svoje selo, a „da odgovaram za svaku zađevu crnogorsku mimo ostale glavare, to ja podnijet ne mogu”, no „za ostalu Crnu Goru ima guvernadur i knezovi neka otgovaraju”¹⁰⁷. Konačno, u sukobu Crnogoraca sa Albancima nastanjenim u Kotoru, serdaru Staniši ne predstavlja zazor da „sveder razbija” crnogorska osvetnička svjetovanja da bi očuvao mir dok se ne iznađe političko rješenje.¹⁰⁸ Ako ne razumijemo kategorijalni aparat unutar koga ovi ljudi misle i djelaju, možemo jednako lako pogriješiti smatrajući ih, na osnovu iz konteksta istrgnutih izjava, pravim vlastodršcima ili pretečama modernih vlasti koliko bismo pogriješili držeći ih „izdajnicima” i ograničenim i sitničavim glavarčićima koji nijesu imali nikakve nacionalne svijesti i ideala. Ovom se autoru čini mnogo veća čast, ako istoričar već mora uzimati na sebe ulogu moralnog cenzora, što su unutar ustanova, mogućnosti i ograničenja svog vremena vršili nezavidnu dužnost da brane tuđe živote i interese u okolnostima na koje gotovo nimalo nijesu mogli uticati.

Neka nam ovdje bude dozvoljen još jedan ekskurs u pokazivanje koliko netačno i zavodljivo može biti proizvoljno naljepljivanje odrednica koje upravo ne mogu imati nikakvu stvarnu primjenu na ljude i ustanove prošlih razdoblja. Tu prije svega mislim da raširenost primjedaba o „teokratskoj” vlasti vladika ili „dinastičkom” karakteru mitropolitiskog i guvernadurskog nasljeđa. Što se prvog tiče, ako govorimo o čistoj teokratiji, a ne o pukoj vlasti klerikalnih lica u javnim svojstvima, onda Evropa, s mogućim izuzetkom Calvinove Ženeve, nikad nije upoznala pravu teokratsku vlast, koja znači smućenje javnog i crkvenog poretka i podređivanje ukupnog društvenog života kakvoj proročkoj misiji. U tom smislu teško da možemo i o nadvlasti Inocencija III nad Evropom, ili uistinu vlasti papa unutar papskih država i Vatikana,

¹⁰⁵ Pismo Albrizziju od 8. VII 1742; *ibid.*, p. 147.

¹⁰⁶ Pismo Albrizziju od 8. VIII 1744; *ibid.*, 158.

¹⁰⁷ Pismo izv. providuru Marinu Donàu; *ibid.*, p. 167.

¹⁰⁸ Istomu, *ibid.*, p. 182.

govoriti kao o pravim teokratijama. Utom je besmislenije o vlasti cetinjskih mitropolita, tih skrupuloznih branitelja svojih duhovnih ingerencija, tih politički djelatnih duhovnika, govoriti kao o „teokratskoj”, čak ni na nivou poštalice. Konvencionalnost i raširenost te predstave o „teokratiji”, iako najčešće ne znači da onaj koji je upotrebljava vjeruje da su cetinjski mitropoliti bili vjerski fanatici žudni da javni i privatni život Crnogoraca udese po manastirskim preceptima, odaje jedno fundamentalno nezanimanje za predmoderni kontekst. Vrlo slična teokratskoj zabludi jeste i zabluda o postojanju dinastija – vladičanskih, guvernerskih, glavarških – u predmodnoj Crnoj Gori; istina, pojedine su porodice kroz vjekove bili isključivi držaoci određenih zvanja i dužnosti, javnih ili sveštenečkih, ali nijedna nije na nju imala pravo automatskog nasljeđa, no je ono moralo biti javno potvrđeno na lokalnim ili opštim zborovima, odnosno od nadležnog arhijereja (cf. sa nasljeđem feudalnih titula u feudalnom pravu). Sam je pojam „vladičanske dinastije” konceptualno besmislen u hrišćanskom kontekstu, a ni činjenice ga nikako ne podržavaju. Petrovići-Njegoši nijesu uzastopce usijedali u mitropolitski tron zbog nekakvog dinastičkog prava, nego što su monopolizirali izbor u to zvanje; to je bitna razlika, koja isto važi i za habsburško nasljeđe sveterimskonjemačkog, češkog i ugarskog trona. Izbor Karla VII Wittelsbacha za sveterimskonjemačkog cara 1742. ili Arsenija Plamenca 1781. za cetinjskog vladiku ne predstavlja anomaliju ili izgred, nego u najgorem slučaju *politički* diskontinuitet koji nam može mnogo što reći o prirodi tih ustanova ako umijemo da postavimo pravilno pitanje o njemu.

Vrlo je važno iz ovih samoočiglednih izvornih iskaza, koji pobijaju bilo kakve pretenzije da se u originalni kontekst osamnaestovjekovne Crne Gore učita koncept moderne nacije-države, makar u njenom zametku, ne izvući zaključke o upitnosti njenog istorijskog postojanja i visokog stepena samostalnosti koji je u dobrom dijelu svoje predmoderne istorije uživala. Iako ovaj rad ne pretenduje da razriješi staru dilemu o evoluciji crnogorske autonomije i njenih odnosa sa osmanskim vlašću tokom XVI i XVII vijeka, nadam se da je makar uspio da iz budućih takvih istraživanja otkloni sablazan „države”, „nacije” i „suvereniteta”. Mi smo to pitanje slobode o nezavisnosti Crne Gore postavili i pokušali ugrubo odgovoriti na drugačijim osnovama od onih sa kojih mu se dosad prilazilo, te nema razloga da nas to pitanje mori kao posebna enigma. Istinski problematično i još uvijek mistično pitanje za postojanje i identitet Crne Gore XVIII (ili XVII) vijeka nije da li je ona bila suverena nacija-država – jer to konceptualno nije mogla biti – nego kakva je bila priroda te njene samoočigledne istorijske posebnosti. Još konkretnije, u čemu se ona razlikovala ili nalikovala tolikim sličnim plemenskim entitetima ili gradskim

opštinama u svom neposrednom susjedstvu; unutar su kakvih okvira i kategorijalnih aparata njeni onovremenici poimali njen status i položaj?

Rekonstrukcija tih okvira i tog kategorijalnog aparata, nažalost, mora krenuti s početka, jer se naša historiografija nije njima bavila kao takvima. Dosad je rekonstrukcija originalnog konteksta služila već postojećem historiografskom narativu, a ne obrnuto. Zato i zaključci o prirodi crnogorskog osamnaestovjekovnog identiteta i institucija unutar kojih je bio uokviren moraju, za sada, nužno biti suzdržani i bojažljivi. Ako odstranimo iz svog historiografskog narativa pretpostavku o inherentnom etničkom identitetu koji se kao svrha pokazuje i samoostvaruje kroz istoriju i vrhuni stvaranjem nacije-države, ako uklonimo s njim skopčanu pretpostavku da se postupci i predstave istorijskih ličnosti mogu razumijevati i suditi po budućnosti, ako smaknemo sa ljudi i institucija prošlosti pojmovne oznake koje su na njih neprimjenljive – što je dosad bio zadatak ovog rada – onda nam ostaje malo što na osnovu čega možemo sa sigurnošću graditi novi, nenacionalni, nedržavocentrični, neidentitet-ski, narativ crnogorske prošlosti.

No ma kako slabo historiografski osvijetljena, jedna nam se tačka pomalja kao najpouzdaniji osnov na kom možemo početi rekonstrukciju: Crnogorski zbor. On nije interesantan samo kao ustanova, nego i kao princip sabornog, opšteg, javnog, usudujem se reći republikanskog savjetovanja i organizovanja. U oba smisla, on iziskuje dalja detaljna istraživanja, ali se od svih institucija koje predmoderna Crna Gora poznaje on jedini pojavljuje konzistentno kao ultimativni referentni okvir unutar koga su te institucije moguće i unutar koga je moguća sama Crna Gora. Sabornost ili zbornost – plemenska, nahijska, crnogorska, natcrnogorska – jeste jedini princip društvenog i političkog organizovanja za koji imamo neprotivrječne i nedvosmislene potvrde da je intimno doživljavao kao legitiman i predmet trajne društvene i političke identifikacije. On leži u temelju i komunalnih institucija i samih komuna, kao i u temelju šireg crnogorskog okvira unutar koga su ove ujedinjene ili povezane. Tako vladika Danilo hvali Paštrovski zbor što mu, oko kakvih pograničnih smutnji, šalje pismo u kom „sve dobro i časno blješe pisato kako od pametnijih ih plemenitijih ljudi”, nasuprot Crnogoraca koji „imaju ovamo tri idola: jedan idol preljubodjejanije, drugi idol srebroljubije, treći idol grabljenije i krvoprolitije”, koji sprečavaju „mir i ljubov pomeđu narodi” i ne daju da se održi „častan zbor”.¹⁰⁹ Iz ovog isječka možemo vidjeti da vladika ne osporava pravo ko-

¹⁰⁹ Pismo od 2. VII 1713, *ibid.*, p. 30. Sličnom retorikom vladika Danilo moli i Gabriela Boldua „dobro mi stimaj i dobro drži glavare ot Grblja. Ako ovo oni ne smire, drugi neće, vjeruj mi, zašto to toliko imamo ljudi koji su vjerni i poslušni i koji se ljucki drže i ljucki ra-

munama da saborno rješavaju svoja unutarnja i međukomunalna pitanja, nego ih upravo kritikuje što u tome ne uspijevaju, te nam nudi intimni uvid u tokove opštenja između ovih zajednica. Čini mi se bezbjednim za sad zaključiti da su se predmoderni crnogorski identiteti definisali preko osjećaja pripadnosti jednom takvom zboru.

Ako pođemo od zbornosti ovih komuna možemo bolje shvatiti prirodu njihovih unutrašnjih i „međunarodnih” odnosa. Vlast je plemena nad plemenicima bila držana za prirodnu, jer je izvivala iz samog plemeničkog zajedništva kao najprisnijeg političkog identiteta koji su plemeni mogli posjedovati. „Mi knez Marko od Njegušah i pop Vuko Stanišić i ostali glavari i vas zbor njeguški svi dogovorno i jedinovoljno davamo na znanje vašemu preuzvišenomu gospostvu kako se svi ličimo od Jova Perova iz Kopita i od Vukana Nika mahnitoga sina kojima smo kuće užegli i između sebe izagnali za zla čela koja bjehu činili i lupeštinu”, obavještavaju njeguški glavari izvanrednog providura Nikolu Contarinija.¹¹⁰ Legitimitet ovog glavarskog postupka, koji je vjerovatno bio uperen na zadovoljenje mletačkih potraživanja iz Kotora, makar se formalno izvodi iz zborne odluke svih Njeguša. Tako se i prava glavara da zaključuju ugovore sa drugim komunama izvode iz delegiranog pristanka sve komune. Konačno, ideologiju sabornog savjetovanja i djelovanja nalazimo rječito iskazanu u ovom po italijanski sačuvanom pismu vladike Danila: „chiunque solo senza i fratelli conti si derubba e procura di venir a Senato, o da vostra signoria, o dal signor provveditor estraordenario, ogni uno č ingiusto solamente che qualche cosa estorqua e che intorbidi il popolo”¹¹¹, te, opet, u već navođenom pismu katunskim plemenima, gdje vladika zapovijeda knezovima i starješinama: „primieramente pacificatevi trà di voi, e la fede stabilite tutti e tutti li comuni unitamente; poscia stabilite la pace, e la fede, e l' amore con tutto il confine, e con tutti li vicini attorni di voi, e coi comandanti bellamente vivete nel pentimento e nell' humiltà, et in una fedele ubbidienza”¹¹². No i pored izvještajâ o svakovrsnim postupcima glavara i njihovoj samovolji, komunalna je zbornost garantovala da narod nije sa svoje strane uvijek bio poslušan svojim glavarima: „Ma iako su suđe, nijesu poslušani,

---

zumiju, a naše Crnogorce i Paštroviće ne bi sveti Joan Zlatousti u pravu regulu obrnuo, Bog im pamet prosvijetlio i grijehi oprostio”; *ibid.*, p. 65.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 35.

¹¹¹ Pismo Antoniju Bembu od 6. I 1728, *ibid.*, p. 75.

¹¹² *Ibid.*, p. 77.

ni stimani ot tvrdoglavoga puka, koliko nijesmo ni mi, ni naši knezovi poslušani ot tvrdoglavoga puka”¹¹³.

Ovaj nam opšti okvir pomaže da shvatimo i položaj ostalih javnih institucija crnogorskog opštstva. One poput vladičanske ili guvernadurske uistinu i nijesu zamislive u kakvom drugom političkom uređenju. Ne samo što je izbornost u ta zvanja makar formalno zavisila od Zbora, nego Zbog na ta zvanja nikad formalno nije prenio ovlaštenja da odlučuje o stvarima koje su doživljavane kao isključiva kompetencija Zbora. Ma kakav lični upliv mogao steći jedan vladika ili guvernadur nad narodom i ostalim glavarima, i ma kakve im ingerencije Zbor mogao priznati, opšti je konsensus sva suštinska pitanja koja su se ticala Crne Gore držao u domen Zbora. Ironično, u samom aktu koji je Radonjićima dodijelio nasljedno guvernadurstvo sa njihovih istorijskih zasluga za opštstvo, legitimitet se tog darivanja izvodi iz toga što dolazi od svega Zbora i ima mitropolitsku sankciju.¹¹⁴ Još je ironičnije da je posljednji zajednički akt komuna i Zbora bio upravo onaj koji ih je sve razvlastio i po prvi put podvrgao vlasti koja ih ni u kom stvarnom svojstvu nije priznavala: izbor Danila Stankova za knjaza Crne Gore.

Unutar istog konceptualnog okvira možemo bolje shvatiti i kako je crnogorsko opštstvo kroz XVII vijek moglo u sebe inkorporirati kao punopravne članove pripadnike islamske vjeroispovijesti, što donekle dovodi u pitanje „etnarhijsku” tezu o crnogorskoj autonomiji; kao potpisnici dvaju ugovora Crne Gore i Komana iz 1661. odnosno 1663. sa Mletačkom o odbrani crnogorskih granica protiv Turaka javljaju se i bjelicki muslimani iz Komana i Mikulića, kojima očigledno vjera ništa ne smeta da se zajedno sa svojim plemenicima i drugim Crnogorcima tako postave prema turskoj vlasti.¹¹⁵ Jednako nam olakšava shvatiti kako su 1743. jednom ubici manastirske čeljadi istovremeno sudili „vlasteli od Crne Gore” i „gospoda Turci”, podložni sankciji tad arhimandrita Vasilija. Konačno, time ćemo razumjeti kako su i mimo formalnih ugovornih razgraničenja između dviju imperijalnih sila, u narodu preživljavale predstave o crnogorskom jedinstvu; kad priprećuju Paštrovićima zbog njihovog držanja prema Mainama, riječki glavari, koji se naslovljavaju „mi Riječka nahija”, vele za Maine „ma su braća naša Crnogorci, iako stoje u grani-

¹¹³ Vladika Danilo Bembu, 22. I 1730, *ibid.*, p. 102.

¹¹⁴ Prepis te „diplome” može se naći u Dušana Vuksana „Guvernadurstvo u Crnoj Gori (2)”, *Zapisi*, knj. XXIII, sv. 2, Cetinje, 1940, pp. 76–8.

¹¹⁵ Ivo Stjepčević i Risto Kovijanić, „Dokaz o autonomiji Crne Gore XVII vijeka”, *Istorijski zapisi*, godina VI, knj. XIX, Cetinje, 1953, p. 504–509; Slavko Mijušković, „Jedan prilog istoriji Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knjiga IX, Cetinje, 1953, p. 233–7.

cu principovu, te ni je ža da ih vojskom harate a četom vi njih ali oni vas kako možete, osvin nas i naše duše”¹¹⁶. Iste sentimente nalazimo 1748. i u opštoj indignaciji cijele ove „krajine” zbog grbaljskog nasilja nad crkvama: „pak mi imamo sva Skenderija i sve Primorje pismo među sobom utvrđeno u koje su pismo podpisali se imenom i isti glavari ot Grblja, i u to pismo kletvu i zaruku postavili tko bi se naša u Crnu Goru ili u Primorje ali igđe u Skendariju da posegne na crkvu ali na crkvnoga čojka da je sva zemlja na njega”¹¹⁷.

K tomu, zborovi su se kroz sve predmoderne vjekove, uz Cetinjsku mitropoliju, pokazali kao trajno uspješan okvir generisanja, iskazivanja i branjenja kolektivnih interesa. Posebnost Crne Gore u odnosu na srodne oblike komunalnog organizovanja u njenom okruženju, bilo one primorske koji su joj bili srodni po teritorijalnosti, bilo one brdske koji su sa njom dijelili plemenski karakter, jeste upravo složenost i mnogostrukost crnogorske zbornosti koja je istovremeno stvarala uslove za sebični partikularizam i organizovano zajedničko djelovanje, te tako stvorila institucionalni mehanizam prilagodljiv geopolitičkoj nestabilnosti mletačko-turske krajine.

Najupadljivija odlika ovog predmodnog političkog identiteta jeste izraženo prisustvo pojedinačnog i partikularnog u njemu, tako različito od savremenih nacionalnih ili drugih kolektivnih identiteta koji hoće da konstituišu pojedinca preko jednoobrazne i apstraktne definicije njegovih prava i ljudskosti. Predmoderni čovjek još uvijek konstruiše svoj identitet unutar množine referentnih okvira kroz koje se kreće, i izbjegava bilo kakvoj konačnoj definiciji. Pojedinaac je konstitutivni dio ranomodernih političkih diskursa, nezamijenjen još uvijek u definisanju ili rješavanju nekog društvenog problema nacionalnom, klasnom ili kakvom god identitetskom apstrakcijom, ili istorijskom zakonitošću, strukturom i procesom. Kad vladika Danilo daje svoje viđenje uzroka zala u svojoj krajini, on se ne poziva ni na što drugo do na grešnost pojedinačnih ljudi: „Non v’ č alcun bene, nč costi, nč qui, nč in niun luoco, ma il tutto s’ č imparrito, et č insorto huomo contro huomo, il Latino contro Latino, il Christiano contro Christiano, il Turco contro Turco, il comandante contro comandante, il demonio ha confuso ogn’ uno perciò non v’ č ti-

¹¹⁶ Milović, op. cit., p. 128. Tako i crnogorski glavari predvođeni popom serdarom Vuikom Stanišićem napominju istoga Querinija da „nama su Pobori bili kmetići, očini i đedini, i njih smo vazda hranili i ot zla branili, i turskog a i crnogroskog, a sada od njih dočekasmo zlo i sramotu; a što pišete da su suditi, jesu ot lanih. Bog zna, nijesu principu nijedne službe ni poštenja učinili, a mi jesmo vazda u svaku rat krv proljevali, braću gubili, rane dobivali na službu prevedre Repuplike”; *ibid.*, p. 134.

¹¹⁷ Glavari Grittiju, od 8. I 1748; *ibid.*, pp. 197–8.

more, nč stima, nč amor di Dio fra il popolo”¹¹⁸. Takva kapilarna objašnjenja mnogo više odgovaraju ovim društvima u kojima pojedinac igra tako prominentu ulogu nego krupne i grube istorijske generalizacije koje bolje stoje centralizovanim, mehanizovanim i impersonalnim društvima. „Bog veliki zna, mi kakvi smo gođ, ne bismo radi nijednomu prijatelju bez nevolje dosaditi, ali se tako zgađe, e smo siromasi potrebni. Netko ima dvadeset brava, a netko veće, a netko manje su čime živimo. Utoliko bremena dohode mučna, zime snježne. Bježimo s onijem žitkom po zimnicah tuđijeh od nevolje. Znamo da su slali naši prijatelji Paštrovići da ne idemo na njih goru, ali, gospodine, nevolja i veće čini. Molimo se, a travninu plaćamo. Silom ne idemo. Tako se zgodi: čovjek pogibe! Znati ne možemo za koju krivicu. Utoliko svakoga svoje srdce boli i svak svoju krv žali.”¹¹⁹ Ovaj isječak ne daje samo jedan ubjedljiv i dirljiv prikaz stočarskog života na mletačko-turskoj krajini, nego koliko je moguće opšte objašnjenje ljudskih odnosa i sukoba na njoj. I po svojoj izražajnosti, i saosjećajnosti, i po sposobnosti da prepozna ljudski element u istoriji, ovo pismo nudi zgodan obrazac pisanja istorije ove krajine.

Riječ krajina, konačno, sveprisutna je i najdosljednija opšta odrednica koju osamnaestovjekovni Crnogorci koriste da opišu kulturno-istorijski prostor koji nastanjuju. Ta riječ istovremeno ne znači ništa – jer se javlja i kao poštalicica – i odražava samu suštinu osamnaestovjekovne Crne Gore. Jer je i sama Crna Gora jedna krajina, sa svojim unutaršnjim krajinama, i istovremeno dio jedne šire krajine. Voltić riječ „kraina” glosira kao „confine, frontiera, costiera, Gränze”¹²⁰, to će reći: granica, kraj, pogranično područje, međa, kufin. U toj je riječi sadržana mnogostrukost, nedorečenost, neodređenost i višeznačnost predmoderne Crne Gore koja mora osujetiti svakoga koji hoće da njenu fluidnost i nepostojanost podvrgne kakvom čvrstom kategorijalnom aparatu. Najviše što se ovaj rad može nadati da postigne jeste da pokaže da je makar moderni kategorijalni aparat nacije-države neprimjenljiv na ovaj istorijsko-prostorni kontinuum, te da uputi kamo možemo tražiti pouzdanije pojmovne okvire za razumijevanje predmoderne Crne Gore.

IV. ZAKLJUČAK

Svrha je ovog rada bila da pokuša dati nacrt za buduća istraživanja crnogorske ranomoderne i moderne prošlosti koja će biti neopterećena nacionali-

¹¹⁸ Gen. Providuru Vincenczu Loredanu, od 1. II 1725; *ibid.*, p.

¹¹⁹ Stanoje Milošev Zanu Grbičiću, mart 1700; *ibid.*, p. 10.

¹²⁰ Op. cit., p. 148.

stičkim, državocentričnim i identitarskim diskursima, nego će ljude i ustanove XVI, XVII i XVIII tretirati kao samosvojne i samodovoljne predmete saosjećajnog istorijskog proučavanja. Na osnovu uvida u to predmodernostanje možda ćemo bolje razumjeti transformaciju crnogorskih identiteta u njihov moderni oblik. I pored pokušaja da se ovdje da kakva-takva skica crnogorskih predmodernih institucija, ovaj se pristup na koncu može pokazati kao samoporažavajući. Moj je pristup bio da raširene državocentrične i/ili nacionalističke predstave, učene ili pučke, testiram nasuprot izvornih iskaza, o pitanjima identiteta i javnih ustanova, crnogorskih vladika prve polovine osamnaestog vijeka, sa pretpostavkom da je ovaj period uokviren sličnim institucionalnim i pravnim (da ne kažem „ustavnim”) poretkom kao prethodeća mu dva vijeka. Tako se dalo vidjeti da pojmovi državnosti, vlasti, suvereniteta, legitimiteta, prava, javnog poretka, identiteta, nacije itd. poprimaju bitno drugačije konture kad se posmatraju unutar idejnog i institucionalnog okvira XVIII vijeka. Iako nijesam pretendovao da dam konačni prikaz crnogorskog identiteta XVIII vijeka, izgleda mi da pristup upotrijebljen u ovom radu može, uprkos manama ovog rada, makar inspirisati dalja istraživanja u tom pravcu.

Taj nam je pristup, dakle, donekle naznačio kamo dalje treba da tražimo obrasce unutar kojih su Crnogorci XVIII vijeka sebe poimali. Ali on sobom nosi rizik da nas povede u pravcu istoriografskog istraživanja koje može uvelike potvrditi standardne istoriografske clichée i predrasude o predmodernim Crnogorcima. Postoji opasnost da se institucionalni i pravni poredak koji smo ovdje nazreli daljim proučavanjima pokaže paučinastom strukturom koju su lako razdirali domaći i strani silnici radi svojih interesa. I pored toga, čini mi se da je za sada postojanje jednog političkog i institucionalnog okvira zvanog Crna Gora i predstavljenog Zborom najsigurniji opšti zaključak koji možemo dati o našoj predmodernosti. Njegova ga lomljivost i fleksibilnost samo preporučuju kao najubjedljiviji argument za istorijsko „preživljavanje” Crne Gore kao predmoderne političke zajednice u moderno doba. Ako za sad takav zaključak djeluje odviše mistifikatorski ili, gore, kao nova apstrakcija koja treba da zamijeni postojeće nacionalne, onda ga svrh njih makar preporučuje to što on podstiče dalja istraživanja i što ih ne stavlja u službu kakvog ekstrinzičnog diskursa. Ovim pristupom namjesto klasicističkog zdanja nacionalne linearne povjesnice, sa njenim stabilnim i građanski trezvenim kolonadama, možemo dobiti pravo neuhvatljivo i nedokučivo barokno obilje oblika, boja i svjetala, koje se ne da svesti na apstrakcije i generalizacije, nego nas intelektualno i emotivno sve više upliće što više o njemu znamo i što ga manje razumijemo.

LITERATURA

- [1] Novak Adžić, *Stvaranje i razvoj crnogorske nacije*, Liberalni Savez CG, 1995.
- [2] Auctores varii, *Istorija Crne Gore*, Knjiga III: Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, tom I, napisali Gligor Stanojević i Milan Vasić, Titograd, Redakcija za istoriju Crne Gore, 1975.
- [3] Tim Blanning, *The Pursuit of Glory*, Penguin Books, London, 2008.
- [4] Čedomir Bogičević et al., *Na vrelima crnogorske ustavnosti*, Službeni list RCG, Podgorica, 2002.
- [5] Hamid Hadžibegić, „Turski dokumenti u Državnom muzeju na Cetinju”, *Istorijski zapisi*, god. VIII, knj. XI, br. 1–2, Cetinje, 1955.
- [6] Herbert Butterfield, *History and Human Relations*, Collins, London, 1951
- [7] Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, W. W. Norton & Company, New York, London, 1965.
- [8] Girolamo Dandolo, *La caduta della repubblica di Venezia*, tom I, Venecija, 1855.
- [9] Risto J. Dragičević, „Mitropolit Mardarije nije – Makedonac, a štampar Pahomije nije – ekavac”, *Istorijski zapisi*, god. VIII, knj. XI, sv. 1–2, Podgorica, 1955.
- [10] Risto J. Dragičević, „O metodu jednog naučnika”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1956.
- [11] Ljubomir Durković-Jakšić, „Određivanje međucrkenog položaja crnogorskoj mitropoliji”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knj. IX, Cetinje, 1953.
- [12] Daniel Farlati, *Illyrici sacri tomus septimus: Ecclesia Diocletana, Antihabensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis*, Venecija, 1817.
- [13] John V. A. Fine mlađi, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Period*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006
- [14] Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998.
- [15] Jozef Holoček, *Crna Gora*, CID, Podgorica, Izdavački centar, Cetinje, 1995,
- [16] Colin Kidd, *British Identities before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World 1600–1800*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- [17] Mirko Klarić, „O Poljičkoj samoupravi”, u *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 43, 2/2006, pp. 145–64.
- [18] Radule Knežević, *Politička kultura*, CANU, Podgorica, 2012, p. 388. V. također njegovu *Istoriju političke kulture u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2007.
- [19] Siniša Malešević, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave MacMillan, London, 2006.
- [20] Jovan B. Markuš, „Crnogorski identitet: zbornik dokumenata o jeziku narodu i vjeri”, Narodna misao, Društvo članova Matice srpske u Crnoj Gori, 2011.
- [21] Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, Dover Publications, New York, 1988.
- [22] Slavko Mijušković, „Jedan dokument o učestvovanju mitropolita Savatije [sic] Ljubibratića u bitkama Morejskog rata”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knjiga IX, Cetinje, 1953.
- [23] Slavko Mijušković, „Jedan prilog istoriji Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, god. VI, knjiga IX, Cetinje, 1953.
- [24] Slavko Mijušković, „Stav tuđinskih vlasti prema narodnim običajima u Boki Kotorskoj” u *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knjiga II, Cetinje, 1962; dostupno na <http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/smijuskovic-tudjini1.html>; posljednji pristup 30. VI 2013.
- [25] Đorđe D. Milović, „Neka pisma vladike Save i Vasilija Petrovića”, *Istorijski zapisi*, god. X, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1957.

- [26] Jevto M. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje, 1956.
- [27] Dan Philpott, „Sovereignty” u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ur. Edward N. Zalta, 2010, dostupno na <http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/sovereignty/>; posljednji ulaz 30. VI 2013.
- [28] Radovan Radonjić, „O političkom nasljeđu Crnojevića” u *Crnojevići*, Zbornik radova sa skupa „Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu”, Cetinje, Podgorica, 2010.
- [29] Radovan Radonjić, *Politička misao u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006.
- [30] Radoslav Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1818*, Istorijski institut Crne Gore, Novinsko-izdavačka ustanova „Vojska”, Podgorica, Beograd, 1996.
- [31] Hamish Scott i Brendan Simms (urednici), *Cultures of Power in Europe during the Long Eighteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- [32] Q. Skinner, „Meaning and Understanding in the History of Ideas” u *History and Theory*, tom 8, br. 1, 1969.
- [33] Gligor Stanojević, *Vladika Vasilije i njegovo doba*, Istorijski institut u Beogradu, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- [34] Gligor Stanojević, „Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku”, *Istorijski zapisi*, godina XII, knj. XV, sv. 2, Podgorica, 1959.
- [35] Gligor Stanojević, „Oživljavanje romantičarske koncepcije o istoriji Crne Gore”, *Istorijski zapisi*, god. XII, knj. XVI, sv. 3–4, 1959.
- [36] Ivo Stjepčević i Risto Kovijanić, „Dokaz o autonomiji Crne Gore XVII vijeka”, *Istorijski zapisi*, godina VI, knj. XIX, Cetinje, 1953.
- [37] Petar D. Šerović, „Jedna presuda vladike Danila i vladike Stefana Ljubibratića”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1956.
- [38] Petar D. Šerović, „Uloga mitropolita Save Petrovića u rješenju spora Paštrovića o imenovanju starješina manastira Praskvice i Gradišta 1777. i 1778”, *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, sv. 2, Podgorica, 1965.
- [39] Mijat Šuković, *Studije i eseji iz istorije države Crne Gore*, Pravni Fakultet, Podgorica, 2003.
- [40] Jan Vaclík, *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l'Europe*, Leipzig, 1858.
- [41] Vuk Vinaver, „Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII vijeka”, *Istorijski zapisi*, god. IX, knj. XII, br. 1–2, Cetinje, 1956.
- [42] *Ricsoslovník (Vocabolario–Wörterbuch) illiriscoga, italianskoga i nimacskoga jezika, s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom: sve ovo sabrano i sloxeno od Jose Voltiggi, Istriantina*, Beč, 1803.
- [43] Dušan Vuksan, „Guvernadurstvo u Crnoj Gori (2)”, *Zapisi*, knj. XXIII, sv. 2, Cetinje, 1940.
- [44] Dušan Vuksan, Vuksanovom „Katalogu zetskih i crnogorsko-primorskih episkopa i mitropolita”, *Zapisi*, god. VIII, knj. XIV, Cetinje, 1935.

Vuk USKOKOVIĆ

IDENTITY OF MONTENEGRO IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

Summary

The paper looks into the premodern identity patterns of Montenegro during the first half of the eighteenth century and seeks to reconstruct their wider social and political context. The reconstruction deliberately breaks with the standard state-centred and national (istic) narratives about premodern Montenegro which treat it with the categorical apparatus proper to modernity and modern-nation state. Seeking to avoid this anachronistic and/or teleological approach, this paper studies premodern Montenegro on its own terms without reading into it such extrinsic institutions, notions, and identities as it could not have possibly had. The paper contrasts the standard state-centred accounts of Montenegrin history with the original statements on the identity and political constitution of eighteenth-century Montenegro found in the documents of bishops Daniel, Sabbas, and Basil. This approach reveals the variety and complexity of premodern Montenegrin identities grounded in tribal, cantonal, Montenegrin, and supramontenegrin communalism. The reconstructed framework questions the standard historical narratives of Montenegrin premodernity and provides the starting point for further research on the entity's transformation during the nineteenth and twentieth century.

Key Words: Montenegro, XVIII Century, Premodernity/Early Modernity, Nation-State, Identity, Zbor, Bishop Daniel, Bishop Sabbas, Bishop Basil of Cetinje